

NU OF NOOIT

Kasteel De Haar, bij Utrecht, voldoet met zijn gracht, hoge muren, ronde torens en weergangen aan het romantische beeld van een middeleeuws kasteel. Architect Pierre Cuypers heeft dit perfecte stamslot tussen 1892 en 1911 uit een ruïne laten verrijzen. Momenteel vindt er een grote restauratie plaats. Zo wordt de fundering verstevigd met groutpalen en stalen verbindingsbalken. Dit moet verdere verzakking van muurwerk tegengaan. Maar de graafwerkzaamheden vernietigen alle archeologische resten. Archeologisch gezien is het dus nu of nooit. Daarom heeft bureau BAAC er eerder dit jaar archeologisch onderzoek uitgevoerd, in overleg met de gemeente Utrecht en begeleid door de Rijksdienst

voor het Cultureel Erfgoed. Maar zijn er nog wel resten van voorgangers van het kasteel? Cuypers heeft namelijk tot anderhalve meter diepte een souterrain aangelegd.

De fundering waar Cuypers op heeft voortgebouwd stamt uit de vijftiende en zestiende eeuw en blijkt vaak ondiep. De vloerlagen van de vloeren liggen soms dieper dan de onderzijde van de binnenmuren. Groot was de verrassing toen er onder de fundering een gemetselde keermuur en sporen van een gracht tevoorschijn kwamen. De gracht lijkt in de twaalfde eeuw te zijn aangelegd en heeft mogelijk een motteheuvel omgeven. Het huidige kasteel staat deels op de volgestorte gracht. Dit,

tezamen met de geringe diepte van de fundering, kan hebben bijgedragen aan de verzakking. Zo heeft het archeologische onderzoek verklaringen geleverd voor de verzakkingsproblemen en een hoofdstuk toegevoegd aan de oudste historie van Kasteel De Haar.

JOSÉ SCHREURS, consultant archeologie in Regio Oost bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl.

Deze historische foto bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

ALLE-architectuur DAAAGSE

FOTO JOHANNES ABELING

4 | **Naoorlogse woonwijken**

In ons land hebben we heel veel buitengewoon gewone architectuur, zeker in de naoorlogse wijken. Maar is gewoon dan ook waardeloos?

FOTO FOTO NATURA

16 | **Groot Zandbrink**

Een nat stukje hei bij de rijksmonumentale boerderij Groot Zandbrink is waarschijnlijk een historisch spaarbekken.

20 | **Wereldklasse!**

Eind juli heeft Unesco de zeventiende-eeuwse grachtengordel van Amsterdam erkend als werelderfgoed. Hoe is dat zo gekomen?

26 | **Spoorzoeken in Appel**

Zelfs in een dichtbevolkt land als Nederland kunnen nog spectaculaire archeologische landschapselementen ontdekt worden.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Damplein archeologisch rijksmonument
- 10 | De kwaliteit van restauraties
- 13 | Saba, Sint Eustatius en Bonaire
- 14 | Nederweert en de Neanderthalers
- 18 | Kijk! 69 paarden R.I.P.
- 24 | Drie Dingen

- 25 | Goed onderhouden of niet?
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 parkspecialisten
- 30 | Schilderingen van topniveau
- 32 | De Paaskerk in Zaandam
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde Buitengewoon gewone rijtjeshuizen in Bolsward, ontworpen door architect G.T. van der Zee en gebouwd in de jaren veertig
Foto De Nieuwe Kijk
Zie pagina 4.

Kennis delen

'Uit in eigen land!' Dat is een populaire leus van de toeristenbureaus. En gelijk hebben ze: hoe mooi is Nederland. Maar voordat we op de trein stappen, de fietsbanden oppompen of in de auto springen, is het raadzaam zich eerst kort in te lezen waar we naartoe gaan. Om de plaats en de omgeving nog beter te waarderen.

Het overkwam mijzelf. Mijn vader wilde graag nog een keer een neef opzoeken in Velp. En ik moet u eerlijk bekennen: ik was daar nog nooit eerder geweest. Wat is gemakkelijker dan Velp eerst via Google op te zoeken. En vervolgens de Wikipedia-pagina te lezen. Een korte beschrijving van de plaats geeft alvast een beeld van wat ik kan verwachten.

Sinds kort heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de lijst van rijksbeschermd monumenten toegevoegd aan de Wikipedia-pagina. Doorklikken geeft informatie over de ontwerper van het monument, de datering, de ligging, met de kunst- en cultuurhistorische beschrijving. Vaak ook nog met een foto erbij. En of het nu Velp, Delft, Leeuwarden of Sittard betreft: alle steden en dorpen hebben nu zo'n lijst.

Een belangrijke opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is de kennis die wij in huis hebben te delen met anderen. Daarom wordt er nu hard gewerkt om de informatiesystemen van ons, van onze partners en van andere populaire informatieleveranciers op elkaar aan te laten sluiten. Zodat u waar ook ter wereld, via Google, Wikipedia, maar ook altijd via onze eigen sites www.cultureelerfgoed.nl en www.monumenten.nl de gevraagde informatie krijgt.

En al degenen die het liever niet via het beeldscherm doen, maar de sensatie willen ondergaan van de geur van het boek, het complete archief, de echte documentatie, de *real life experience*, die zijn altijd welkom in de rijke bibliotheek van de Rijksdienst in Amersfoort. Schuin tegenover de Koppelpoort. Die naam benadrukt onze opgave: kennis koppelen aan mensen. Wees welkom!

CEES VAN 'T VEEN
directeur

MONUMENTEN IN NEDERLAND GEDIGITALISEERD

Op initiatief van de Rijksdienst is enkele jaren geleden de boekenserie *Monumenten in Nederland* uitgegeven. In twaalf gewichtige delen staan 55.000 rijksmonumentale gebouwen en 2500 dorpen en steden beschreven. Sinds september is het naslagwerk nu ook digitaal raadpleegbaar via www.cultureelerfgoed.nl.

NIEUW KENNISCENTRUM LANDSCHAP

Prof. dr. ir. Theo Spek, senior onderzoeker historische geografie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is met ingang van 1 september benoemd tot gewoon hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 2006 was hij daar al in deeltijd bijzonder hoogleraar. Spek bouwt in Groningen een nieuw universitair Kenniscentrum Landschap op. Binnen dit centrum worden één- en tweejarige master-opleidingen Landschapsgeschiedenis verzorgd en er wordt vernieuwend wetenschappelijk landschapsonderzoek verricht. Ook voert het Kenniscentrum betaalde onderzoeksopdrachten voor opdrachtgevers uit met hulp van jonge academici en organiseert het jaarlijks verdiepende academische cursussen voor geïnteresseerden buiten de universiteit.

Het landschap van Schokland

PROJECTENBANK VERNIEUWD

Inspirerende voorbeelden van de omgang met cultureel erfgoed plaatsen de Rijksdienst en anderen al enkele jaren op www.projectenbankcultuurhistorie.nl. In juni is de site vernieuwd. Zo is de manier om zelf voorbeelden toe te voegen aanzienlijk vereenvoudigd.

VEILIGHEID BIJ DE RIJKSDIENST

Sinds 1 juli is het Kenniscentrum Veiligheid Cultureel Erfgoed ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het centrum wil veiligheidszorg een prominente plaats in de Nederlandse erfgoedinstellingen geven. Het adviseert over preventieve maatregelen om calamiteiten te voorkomen en zorgt voor coördinatie. Calamiteiten die zich het meest voordoen zijn brand, natuurgeweld zoals stormschade, wateroverlast en blikseminslag, en versterking van archeologische vindplaatsen. Meer informatie: infodesk@cultureelerfgoed.nl.

Een verbrande boerderij in Duiven

ERFGOED EN RUIMTE

Kwaliteit is steeds vaker het uitgangspunt bij ruimtelijke ontwikkeling. Erfgoed kan daarin een belangrijke rol spelen. Maar dit is voor veel gemeenten geen eenvoudige opgave. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet daarom momenteel een digitale *Handreiking erfgoed en ruimte op*. Stappenplannen, praktijkvoorbeelden en praktische tips zullen hierop te vinden zijn. Zie vanaf december www.cultureelerfgoed.nl. Hebt u suggesties, dan kunt u contact opnemen via erfgoedenruimte@cultureelerfgoed.nl.

WABO INGEVOERD

Op 1 oktober is de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)* ingevoerd. Uitgangspunt van de Wabo is dat men via een overzichtelijke procedure bij één loket een 'omgevingsvergunning' kan aanvragen voor activiteiten die van invloed zijn op de fysieke leefomgeving. De Wabo heeft consequenties voor de wettelijke regelingen op het terrein van de monumentenzorg en archeologie, waaronder de *Monumentenwet 1988*, en voor de uitvoeringspraktijk. Met name voor gemeenten is het een en ander gewijzigd. Zie <http://omgevingsvergunning.vrom.nl> en www.cultureelerfgoed.nl.

STUDIEDAG ARCHEOLOGIE EN DE BODEM

Op 19 november houdt de Nederlandse Bodemkundige Vereniging samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een studiedag over archeologie en de bodem. De studiedag zal plaatsvinden bij de Rijksdienst in Amersfoort en richt zich op archeologen, bodemkundigen en andere aardwetenschappers. Verschillende specialisten zullen presentaties geven over de interactie tussen bodem, landschap en archeologie. Punten van aandacht zijn prospectie en waardering van archeologische terreinen en landschappen, de rol van aardwetenschappers binnen het archeologische bestel en vernieuwende prospectietechnieken. Programma en aanmelding via www.bodems.nl.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Nieuw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, sinds 1 september, is onderzoeker holoceen late prehistorie Jos Kleijne. Stijn Arnoldussen, senior onderzoeker op hetzelfde gebied, heeft per 1 september de dienst verlaten. Senior onderzoeker anorganische materialen Henk Kars deed dat op 1 augustus.
- Senior consulent Rob Smouter neemt sinds 1 augustus op interimbasis de functie waar van hoofd Regio Zuid, omdat zijn voorganger Lilian Kusters naar een andere werkomgeving is overstapt.
- Ook medewerker publiekspresentatie Vie van Steenberg is half augustus uit dienst getreden.
- Consulent cultuurlandschap en archeologie voor Utrecht José Schreurs werkt sinds 1 augustus als consulent uitvoering Monumentenwet voor Gelderland en Overijssel.
- Op 1 augustus is woordvoerder Ben de Vries senior beleidsmedewerker internationaal geworden. De communicatieadviseurs Willemien van de Biezen, Alie van Veenendaal en Dolf Muller zijn nu ook verantwoordelijk voor persvoorlichting: persvoorlichting@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 100.
- Senior onderzoeker historische geografie Henk Baas is sinds 15 juli hoofd Landschap ad interim.
- Fotograaf Kris Roderburg is sinds 1 juli coördinator beeldmateriaal, fotograaf Ton Penders is technisch beheerder geworden en de fotografen Chris Booms en Bert van As zijn uit dienst getreden.

Jos Kleijne

Op het gebied van architectuur en vormgeving is Nederland een exportland. Misschien valt het daardoor op dat we in ons land zelf heel veel buitengewoon gewone architectuur hebben, zeker in de naoorlogse wijken. Maar is gewoon dan ook waardevol? Wordt alledaagse architectuur niet gewaardeerd? Is er te weinig aandacht voor? ANITA BLOM

De architectuur van de naoorlogse woonwijken

DE KWALITEIT VAN HET GEWONE

Buitengewoon gewone rijtjeshuizen in de wijk Thamerdal in Uithoorn, ontworpen door architect H. Wiegier Bruin en begin jaren vijftig gebouwd

Een hardnekkig misverstand en een ingeburgerd vooroordeel staan de waardering van alledaagse bouwwerken en hun omgeving in de weg. Het misverstand: architectuur is alleen van waarde als het iconokwaliteit heeft of spectaculair is vormgegeven. Op zichzelf is er niets mis met architectonische iconen, al moet je het in ons egalitaire landje niet al te gek maken. Toch brengen ook wij Nederlanders graag een bezoek aan een hoogstandje in de architectuur: de Eiffeltoren in Parijs of het Guggenheim in Bilbao. En natuurlijk zijn we trots op grote bezoekersaantallen bij 'ons' paviljoen op de Wereldtentoonstelling in Shanghai. Als je de Nederlandse architectuurgidsen van de afgelopen jaren vergelijkt met die van pakweg dertig jaar geleden, valt je het bijna exhibitionistische karakter op van wat vandaag de dag spraakmakende architectuur wordt genoemd. Daarbij gaat men voorbij aan het feit dat de bouwkunst in de gemiddelde woonwijk in Nederland veel minder opzienbarend is dan de voorbeelden uit de architectuurgidsen en -bladen. Maar toch lijkt er in de architectuurwereld een lichte kentering waarneembaar. Wellicht in het besef van de economische crisis of uit groeiende gêne voor de zelfverrijkende graaicultuur, is er een toenemende interesse voor terughoudende en eenvoudig vormgegeven architectuur. Tijdens het congres Architectuur 2.0 in november 2007 riep Willem Jan Neutelings zijn collega-architecten tot de orde. 95 procent van de architectuurproductie behoort tot de gewone gebouwen, evenals 95 procent van de stedelijke openbare ruimte. Neutelings hield een pleidooi om zich als architect en stedenbouwkundige juist daarmee bezig te houden, met de kwaliteit van de bulk, het alledaagse.

Architectuurhistorische toppers

En dan is er het vooroordeel: erfgoedzorg zou zich vooral bezig moeten houden met de architectuurhistorische toppers uit het verleden. Monumentenzorg heeft betrekking op 'alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde', zo zegt de Monumentenwet 1988. Alledaagse architectuur lijkt in eerste instantie niet te vallen onder de term cultureel erfgoed, waarvan de waarde voor iedereen evident is of waarover deskundigen het eens zijn op basis van objectieve of objectiveerbare criteria. Dat erfgoed wordt vooral geassocieerd met begrippen als zeldzaam, authentiek en kostbaar. Of met iets dat in zijn bestaan wordt bedreigd en vanwege zijn waarde voor de samenleving bewaard moet blijven of levend moet worden gehouden. Erfgoed dat door selectie de status van beschermd monument krijgt, beschouwen we als iets dat we in het heden als waardevol met elkaar delen en gezamenlijk de moeite waard vinden om naar de toekomst door te geven.

Dynamisch erfgoed

Een andere vorm van erfgoed is wat door sommige cultuurhistorici 'dynamisch erfgoed' genoemd wordt. In die dynamische zin staat erfgoed voor een toekomstgerichte selectie van wat wij als erfgoed willen vanuit een gewenst identiteitsbesef of gewenste identiteitsvorming. Dit betekent ook dat erfgoed zijn betekenis kan verliezen, of juist in betekenis kan toenemen, en dat er ook nieuwe vormen van erfgoed kunnen opkomen. Er wordt vanuit dit cultuurhistorische perspectief niet gezocht naar zeldzame of uitzonderlijke verschijnselen, de afwijkingen van het gewone. Nee, er wordt juist gezocht naar wat gemeenschappen bindt en hoe de selectie van erfgoed uit het verleden de vorming van een gemeenschappelijke identiteit kan ondersteunen en bevorderen.

Mythologische constructies

In de Nederlandse architectuurgeschiedenis en monumentenzorg is de eerste erfgoedbenadering dominant. Op deze benaderingswijze is kritiek gekomen van onder meer hoogleraar architectuurgeschiedenis Auke van der Woud. Hij is van mening dat door deze opstelling de historische disciplines de aansluiting op het debat over de culturele en sociale dimensie van de architectuur en de ruimtelijke inrichting dreigen mis te lopen. Dit gebeurt ook door gebrek aan oriëntatie op de geschiedenis van de maatschappelijke processen en omstandigheden waarbinnen de architectuur tot stand komt. Hij bepleit minder gerichtheid op de analyse van de bouwwerken, de architecten en de beroepsontwikkeling en meer aandacht voor de maatschappelijke »

» context. Hij bestrijdt eveneens het idee dat de vernieuwing in de architectuur en stedenbouw een verdienste is van enkel de moderne avant-gardes en dat de waardering van de architectuurgeschiedenis gefocust moet worden op deze architectuurhelden. Hij beschouwt dat als 'mythologische constructies' van architectuurhistorici.

Wederopbouw en de alledaagsheid

Een bouwwerk of een nieuwe wijk komt niet alleen voort uit de geest van de ontwerper, maar is ook een product van de tijd en de culturele en maatschappelijke context waarin het is ontstaan. Daarnaast zijn ook de beschikbare bouwmaterialen en bouwtechniek van invloed, de beschikbare ruimte en locatie, de juridische en financiële voorwaarden, en – *last but not least* – de opdrachtgever. In de periode na de Tweede Wereldoorlog was woningbouw dé grote bouwopgave. Van de 2,1 miljoen woningen in Nederland zijn er gedurende de oorlog 86.400 verwoest, 43.500 zwaar en 293.000 licht beschadigd. Centraal thema voor de naoorlogse woningbouw was de strikte regie vanuit de centrale overheid. Daarbij richtte men zich niet alleen op de naoorlogse woning, maar ook op de herbouw van de verwoeste stadskernen, de toekomstige stedenbouwkundige structuur als geheel en de nieuwe uitbreidingswijken in het bijzonder. Men dacht niet alleen over de fysieke stad na, maar ook over de sociale, maatschappelijke en culturele rol van de stad en haar bewoners. De stedenbouw werd hierbij als een instrument beschouwd om de maatschappelijke samenleving de gewenste ordening en samenhang te geven.

Het alledaagse moet nog ontdekt worden als waarde

Minimale plattegronden

Architecten hielden zich ook bezig met het huisvestingsvraagstuk in deze brede zin. Tijdens de bezetting werd de Kerngroep Woningarchitectuur opgericht, een studiegroep van de Bond van Nederlandse Architecten, onder voorzitterschap van Van Tijen. Deze Kerngroep, met traditionele en moderne architecten, bestudeerde de consequenties van de te verwachten massale volkshuisvestingsopgave na de oorlog. Ze onderzocht de rol van de architect in het grootschalige bouwproces, de invloed van de serieproductie op de architectuur en de minimale plattegronden van woningen voor diverse gezinssamenstellingen. Dit resulteerde in 1944 in het rapport *Richtlijnen voor de woningarchitectuur*. Deze richtlijnen hebben grote invloed gehad op de na de oorlog gehanteerde minimale voorwaarden voor acceptabele woningbouw.

De gewone man

Wat gebouwd is tijdens de wederopbouwperiode werd bepaald door het beleid van de rijksoverheid en ingegeven door het idee van de maakbaarheid van de samenleving. Nederland ontwikkelde zich tot een verzorgingsstaat. De woningbouw en de opvattingen over wonen waren na de oorlog sterk gericht op het wonen van de gewone man en het doorsneehuishouden. Woonbehoeften en woonmogelijkheden ontwikkelden zich voortdurend onder invloed van zich wijzigende opvattingen over het maatschappelijk aanvaardbare, dan wel het sociaal wenselijke. Deze mogelijkheden waren in eerste instantie zeer beperkt, als gevolg van de grote financiële en materiële schaarste. Maar juist deze schaarste zorgde voor een ongekende modernisering, technologische ontwikkeling en professionalisering van het bouwbedrijf. In de beperkte sociaal-maatschappelijke, economische en culturele context is het ook opvallend hoe betrokken alle architecten zich voelden bij de uitvoering van de woningbouwkwesitie, ongeacht welke stroming, gezindte of politieke signatuur ze vertegenwoordigden. Uiteraard speelde daarbij een rol dat ze met deze woningbouw eindelijk weer grote opdrachten konden verwerven. De meeste architecten hadden na de bouwstop van juli 1942 geen betaalde arbeid meer kunnen verrichten.

Vooruitgangsoptimisme

Nieuwe materialen en het bouwen volgens nieuwe stedenbouwkundige principes van de open verkaveling zorgden in de jaren vijftig voor een minder strikte scheiding tussen de traditionele en de moderne architectuurbenadering. Economische schaarste bevorderde een sobere maar zorgvuldige vormgeving. Juist over het alledaagse karakter zei Van de Broek, tijdens het 4e Congres van de Union Internationale des Architectes in 1955: 'Wij scheppen weinig monumenten maar wel gebouwen voor mens en gemeenschap. Wij kunnen ze nochtans beschouwen als een expressie ener cultuur wanneer wij bedenken, dat de verschijning onzer cultuur minder bepaald wordt door de hoge toppen der groten dan door de levensstijl der velen.'

Van nog groter belang dan de nieuwe architectonische vormgeving was de omgang met de stedelijke ruimte. De opzet van de wijken moest ruim, open en groen zijn. De ruimtelijke inrichting of indeling is veelal hiërarchisch geordend volgens de functies wonen, voorzieningen, recreëren en verkeer. Meest karakteristiek is echter de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus: van woning tot landschap of, volgens Bakema, van stoel tot stad. Juist deze openheid gecombineerd met de groenstructuur op alle schaalniveaus weerspiegelt het vooruitgangsoptimisme van die tijd. Deze kwaliteiten werden lange tijd vrijwel algemeen herkend. Nog in 1970 waren de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam de meest gewaardeerde woonwijken van Nederland.

Gewoon versleten?

Begin jaren negentig leek er niet veel aan de hand te zijn in de naoorlogse wijken. De Stadsvernieuwing was verschoven van de binnensteden en de negentiende-eeuwse woonbuurten naar de vooroorlogse wijken. De verwachting was aanvankelijk dat de corporaties en gemeentes de naoorlogse wijken op niveau konden houden. Wel 'verkleurden' de naoorlogse wijken, vooral in de grote steden, enerzijds door vergrijzing en anderzijds door de toename van allochtone gezinnen. Maar de kwaliteit van de woningen en de woonomgeving gaf geen aanleiding tot ingrijpen op rijksniveau. Eind jaren negentig veranderde de mening hierover ingrijpend. Men voorzag een afbrokkende sociale cohesie en soms ook leegstand in de naoorlogse

Delfts Rood

Een voorbeeld van waardering van gewoon erfgoed is Nieuwe Kijk op Delfts Rood, in Friesland. Stichting De Nieuwe Kijk is sinds ruim een jaar actief met een studie naar de kenmerkende Friese volkswoningbouw van de naoorlogse periode. Het gaat om rode bakstenen woningen, gedekt met rode pannendaken, gebouwd volgens de principes van de Delftse School.

Dat doet de stichting door inventarisatie en waardering van deze traditionele woningbouw en door het motiveren en enthousiasmeren van gemeentes en woningcorporaties om dit 'gewone' erfgoed te behouden en te verbeteren. Voor dit laatste belegt men werkconferenties, waarbij corporaties, maar ook gemeentes kunnen leren van elkaar bij de aanpak van buurtjes of straatjes. Bij deze bijeenkomsten komen ook thema's als openbare ruimte en financiële haalbaarheid aan de orde.

wijken als gevolg van verslechterende sociaal-economische ontwikkelingen. De concentratie van veel migranten in deze buurten met vaak een lage opleiding en met geringe kansen op de arbeidsmarkt, heeft dergelijke tendensen ongetwijfeld versterkt. Sommige van de naoorlogse wijken dreigden de getto's van de eenentwintigste eeuw te worden. Het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer adviseerde voor die wijken – bekend onder de namen Vogelwijken, krachtwijken of aandachtswijken – grootschalige sloop van de goedkope woningvoorraad onder de noemer 'stedelijke vernieuwing'.

Saaï en lelijk

Hoewel deze herstructureringsplannen duidelijk op kwaliteitsverbetering zijn gericht, worden de kwaliteiten van de wijken vaak te weinig benut of herkend. Men sluit zich aan bij het heersende cliché dat naoorlogse wijken saai, lelijk, eenzijdig en wat bebouwing en inrichting betreft niet meer van deze tijd zijn. Er is nog weinig historisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van deze wijken verricht, terwijl er al wel afspraken zijn gemaakt over aantallen te vervangen woningen. Ook kunnen de slechte staat van onderhoud en de financiële afschrijvings-termijn van de woningen – vijftig jaar – reden zijn om tot sloop over te gaan. Maar stedenbouwkundige en architectonische ingrepen worden vooral voorgesteld om sociaal-maatschappelijke problemen aan te pakken als dreigende segregatie, onveiligheid en verpaupering van de wijken.

Niet sexy

De VROM-raad en diverse wetenschappelijk onderzoekers hebben de laatste jaren vraagtekens gezet bij de fysieke benadering van de sociaal-maatschappelijke problematiek van deze buurten en hun bewoners. Vanuit de cultuurhistorie wordt gewezen op het ontbreken van een historische dimensie in het openbare en politieke debat over de wijkaanpak. Het besef dat stedelijke vernieuwing een culturele daad is met een historische component dringt nog te weinig door bij beslissers. Daarbij komt dat volkshuisvesting onder architecten weinig sexy gevoelens opwekt, laat staan een renovatie van alledaagse woningbouwcomplexen uit de wederopbouwperiode. Zodoende leidt de stedelijke vernieuwing tot weinig debat in de architectuurwereld. 'De discussie over de gebouwde omgeving als geheel is geen architectonische discussie meer. De vernieuwingen komen van de kant van de economie en management, na de privatisering van de woningbouwverenigingen, en van de technologie door de wijzigende krachtsverhoudingen tussen industrie en bouwbedrijf. (...) In tegenstelling tot de zestig jaren verwacht men hier van de architect geen bijdrage meer, en ook geen standpunt', zo sprak de architect John Habraken in 2004 op een lezing.

Zowel links als rechts de wijk Slotmeer Zuid in Amsterdam, met alledaagse boven- en benedenwoningen, ontworpen door architect A. Elzas en gebouwd in 1955

De waarde van de alledaagsheid

Tot nog toe zijn cultuurhistorie en bestaande kwaliteiten nauwelijks richtinggevend aspecten geweest bij de stedelijke vernieuwing en herinrichting van wederopbouwgebieden. Bij opdrachtgevers, beleidsmakers, bestuurders en ontwerpers worden de cultuurhistorische kwaliteiten van deze architectuur en ruimtelijke structuren onvoldoende herkend en erkend. Een belangrijke oorzaak is dat het alledaagse nog ontdekt moet worden als waarde. Daarin staan we als Nederland overigens niet alleen. Het is een internationaal fenomeen. Waardering van het alledaagse betekent niet dat er een nieuwe set van waarderingscriteria of -methodieken ontwikkeld dient te worden. Het gaat om het leggen van andere accenten. Zo zullen schoonheid en zeldzaamheid geen primaire criteria zijn, maar eerder een meerwaarde bepalen. Samenhang in ruimtelijke, functionele en temporele betekenis zal daarentegen een belangrijke score vormen in waardevolle wederopbouwgebieden.

Duurzaam

De maatschappelijke en professionele aandacht voor de naoorlogse bouwkunst groeit. Steeds meer, veelal jonge architecten, stedenbouwers en architectuurhistorici ontdekken de naoorlogse wijken als hun werkterrein én zien ook de kwaliteiten. Door de economische recessie van de afgelopen jaren is de markt voor duurdere koopwoningen afgenomen en kiest men in plaats van sloop met nieuwbouw weer meer voor renovatie en hergebruik van de bestaande bouw. En naast problemen voor de markt nopen ook de overheidsbezuinigingen en heroriëntatie van de rol van de woningcorporaties tot herbezinning op het stedelijke-vernieuwingsbeleid. De maatschappelijke discussie over duurzaamheid leidt eveneens tot meer aandacht voor herbestemming. En bij herontwikkeling is de inzet van cultuurhistorie weer goed voor de versterking van gebiedsidentiteit. In algemene zin krijgen cultuurhistorie en erfgoed brede aandacht van publiek en pers.

Behoedzame strategieën

Al jaren is de aanwijzing van rijksmonumenten beperkt en in de huidige modernisering van de monumentenzorg wordt dat ook voor de toekomst bevestigd. De overheid staat een betere verankering van de cultuurhistorische waarden en waardering in de ruimtelijke ordening voor. Dit betekent dat er voor de nog niet algemeen gedragen cultuurhistorische waarden uit de naoorlogse gebieden nog wel een slag te maken valt. Naast de positionering van de cultuurhistorie in het planologische beleidskader zal vooral het onderkennen van de cultuurhistorische waarden van naoorlogse architectuur bij alle betrokkenen nog stevig bepleit moeten worden. Als kennisinstituut zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen bijdragen aan kennisoverdracht en -vermeerdering, en verbetering van het draagvlak. Voor de praktijk van de transformatie van de wijken gaat het niet alleen om kennis en methoden van waarderen. Het moet juist ook gaan om het ontwikkelen van behoedzame strategieën voor instandhouding en beheer en om het formuleren van de ambitie voor de wijkverbetering.

Anita Blom is senior specialist naoorlogs bouwen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.blom@cultureelerfgoed.nl

MET DE AANWIJZING ALS ARCHEOLOGISCH RIJKSMONUMENT KRIJGT HET DOMPLEIN IN UTRECHT DE STATUS DIE HET VERDIENT. DE GROND ONDER HET PLEIN IS NAMELIJK EEN WARE SCHATKAMER. HIER LIGGEN DE RESTEN VAN EEN ROMEINSE LEGERPLAATS, VAN MIDDELEEUWSE KERKEN EN KEIZERLIJKE EN BISSCHOPPELIJKE RESIDENTIES. JOSÉ SCHREURS

© HERRE WYNIA

Domplein archeologisch rijksmonument Van Traiectum tot palts

FOTO GEMEENTE UTRECHT

Deze lichtlijn in de Domstraat markeert een muur van de Romeinse legerplaats

Dat Utrecht een Romeinse oorsprong had, wist men al eeuwen. Er waren schriftelijke bronnen en Romeinse voorwerpen doken regelmatig uit de Utrechtse bodem op. Deze oorsprong kwam onomstotelijk vast te staan bij archeologische onderzoeken tussen 1929 en 1949. Bij de opgraving naar de resten van de Heilig-Kruiskapel in 1929 troffen archeologen ook muren en een waterput uit de Romeinse tijd aan. Gericht onderzoek in de jaren dertig en veertig leverde bovendien restanten van de poorten, meer muren, wegen en de belangrijkste gebouwen van een Romeinse legerplaats op. Bij verschillende kleine opgravingen sinds die tijd worden telkens weer bijzondere ontdekkingen gedaan, die het beeld van Romeins en middeleeuws Utrecht verfijnen. Op 27 juli werd het Utrechtse Domplein archeologisch rijksmonument. De buitengrens van het beschermde gebied wordt gevormd door de gracht van de middeleeuwse burcht, die de Romeinse legerplaats later werd. Een deel van het Domplein was vanwege de ondergrondse resten al sinds 1967 als rijksmonument aangemerkt.

Romeinse legerplaats

De legerplaats heette Traiectum. De Romeinen bouwden het fort rond 47 na Christus. Het maakte deel uit van een verdedigingslinie die zij langs de Rijn inrichtten. Fectio bij Fort Vechten en De Hoge

Woerd in De Meern waren de naastgelegen forten. Traiectum is volgens een redelijk vast stramien ingedeeld, met een hoofdkwartier waar de legerstaf zetelde, soldatenbarakken, stallen en opslagplaatsen. Het fort is vijfmaal herbouwd. Buiten de muren bevond zich de nederzetting van waaruit het fort bevoorraad werd en waar de gezinnen van de soldaten woonden. Een begraafplaats is enkele honderden meters verderop aangetroffen. Deze en een groot deel van de nederzetting vallen buiten het monument. In de tweede helft van de derde eeuw lijkt Traiectum te zijn verlaten. Germaanse invallen deden het Romeinse gezag wankelen. Of het in de vierde eeuw weer als versterking in gebruik is genomen is onbekend. Aanwijzingen daarvoor lijken enkele vierde-eeuwse vondsten, voornamelijk aardewerksherven. In de vijfde eeuw was het definitief gedaan met de Romeinse verdedigingslinie. Wat er daarna met het fort gebeurde, is onduidelijk. Mogelijk bleef het als ruïne in het landschap liggen. De vondst van twee kindergraven uit de vijfde eeuw ten oosten van het fort en een groot aantal vondsten in Leidsche Rijn uit deze periode, laten zien dat er in de vijfde eeuw wel degelijk in Utrecht en waarschijnlijk in het fort is gewoond.

Bisschoppelijk complex

De Frankische vorsten beschouwden zich als legitieme opvolgers van het Romeinse rijksgezag. Zij

lijken het fort te hebben geclaimd. In 695 droeg hofmeier Pippijn van Herstal, een voorvader van Karel de Grote, Traiectum over aan aartsbisschop Willibrord. Hiermee kreeg het fort een nieuwe functie. De bisschop richtte er een missiebasis in, die in de latere middeleeuwen uitgroeide tot een bisschoppelijk complex met drie naast elkaar gelegen kerken. Aan de zuidzijde bevond zich de Sint-Salvatorkerk, aan de noordzijde de Sint-Maartensdom. Ingeklemd hier-tussen stond een aan het Heilig Kruis gewijde kapel.

Keizerlijk paleis

Naast de kerken verzezen verblijven van de bisschop, zijn clerus en het keizerlijke paleis Lofen. Deze palts werd in 1040 op initiatief van de Duitse keizer Hendrik III gebouwd. Om meer ruimte te creëren is later in de elfde eeuw de westelijke muur van het voormalige fort geslecht en verder naar buiten herbouwd. Bij recente opgravingen in de werkplaats van Museum Speelklok vonden archeologen de fundering van de gesloopte muur terug. Dit complex bleef tot aan de Reformatie bestaan. Na het verbod van de katholieke eredienst in 1580 raakten veel kerken in onbruik. In 1587 werd daarom besloten de Salvatorkerk te slopen. Een wervelstorm vernietigde vervolgens in 1674 het schip van de Maartensdom, die als hervormde kerk in gebruik was gebleven, maar de toren vormt nog steeds het baken van de stad. De puinhopen van het schip bleven tot in

FOTO GEMEENTE UTRECHT

De muur van het Romeinse fort in de Archeologiekelder van de Schatkamer Domplein

FOTO JOS STÖVER

Resten van het keizerlijke paleis Lofen in een restaurant aan het Domplein

de negentiende eeuw liggen. Toen werd ook de Heilig-Kruiskapel afgebroken en waren ook veel andere gebouwen van het complex verdwenen. Het Domplein was een feit.

Ondanks dat delen van het monument bebouwd zijn geraakt of archeologisch zijn onderzocht, is de kwaliteit van het bodemarchief hoog. Organische resten, zoals hout en been, zijn onder grondwaterniveau bewaard. Door de opeenvolgende afbraak, ophoging en herbouw is het terrein sinds de Romeinse tijd zo'n vijf meter opgehoogd. In dit pakket kan de ontwikkeling van militaire vesting tot religieus en wereldlijk centrum in de middeleeuwen gevolgd worden. Er kan met recht gesproken worden van een schatkamer, die complementair is aan de bebouwde omgeving en schriftelijke bronnen.

Publiekscentrum

Bijzonder is dat de ondergrondse resten op een aantal locaties toegankelijk zijn voor publiek. De Stichting Domplein 2013 is hier de stuwende kracht achter, in samenwerking met de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met een lichtmarkering is de fortmuur in de bestrating van het Utrechtse stadscentrum aangegeven. Deze zomer is de Schatkamer Domplein geopend, een publiekscentrum in drie middeleeuwse kelders onder het Utrechts Centrum voor de Kunsten aan het Domplein. Voorafgaand aan de verbouwing van de kelders ten

behoefte van de Schatkamer heeft bouwhistorisch onderzoek maar liefst zeventien meter muur van het Romeinse fort opgeleverd. Delen van de muur zijn in de Schatkamer zichtbaar gemaakt.

Er wordt bovendien studie verricht naar de mogelijkheden om een tweede ondergronds publiekscentrum te realiseren in twee opgravingsputten uit 1949. Door gebruik te maken van juist deze plekken – waar een belangrijk deel van de archeologische sporen door de opgraving is verdwenen – zal met een minimale verstoring van het waardevolle bodemarchief het publiek een blik gegund worden in tweeduizend jaar Utrechtse geschiedenis.

Er kan met recht gesproken worden van een schatkamer

Nader onderzoek

Voor de Schatkamer Domplein en het toekomstige publiekscentrum heeft de gemeentelijke archeologische dienst van Utrecht onlangs de oude opgravingsdocumentatie geordend en bestudeerd, en de opgravingstekeningen gedigitaliseerd. Verder heeft een grondradaronderzoek nieuwe inzichten opge-

leverd over de exacte ligging van de muur van de Romeinse legerplaats en vermoedelijk de noordelijke ingangspoort. Door non-destructieve onderzoeksmethoden zoals grondradar en nadere analyse van de oude opgravingen wordt het verhaal van het Domplein steeds completer. Bovendien is recent het Domplein door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek opgenomen in Odyssee. In dit programma wordt onaf archeologisch onderzoek uit de twintigste eeuw nader uitgewerkt. Voor het Domplein en ook De Meern zal het onderzoek vooral gericht zijn op de ligging en aard van de binnenbebouwing van de Romeinse legerplaatsen. De verwachting is dat ook dit onderzoek een schat aan nieuwe gegevens aan het licht zal brengen. Onderzoek en het beleefbaar maken van het verleden van het Domplein gaan dus hand in hand. De aanwijzing als archeologisch rijksmonument sluit hier naadloos op aan.

José Schreurs is consulent archeologie in Regio Oost bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Herre Wynia is archeoloog bij de gemeente Utrecht, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl & h.wynia@utrecht.nl.

Zie voor een bezoek aan de Schatkamer Domplein www.domtoren.nl.

Meer houvast op de steiger

De kwaliteit van restauraties

Veel eigenaren van een monument krijgen slechts een enkele keer te maken met grootschalig onderhoud of een restauratie. Voor de meesten van hen is het daarom lastig te weten welke kwaliteitseisen zij aan de werkzaamheden moeten stellen. Gelukkig wordt daar iets aan gedaan.

MICHEL VAN HUNEN

Het kan moeilijk zijn om een goede vakman te vinden waar je op durft te vertrouwen. Het valt immers niet mee om op voorhand het werk van een handige, welwillende klusjesman te onderscheiden van dat van een ervaren vakman met kennis van zaken. Iedereen in de monumentensector weet wat er mis kan gaan als een gevelreiniger 'van om de hoek' even een pandje opfrist. Niet alleen de eigenaar van een monument kan baat hebben bij meer duidelijkheid over de kwaliteitseisen aan restauratiewerkzaamheden en uitvoerende bedrijven. Ook de mensen die werkzaam zijn in de monumentenzorg blijken behoefte te hebben aan meer houvast bij de uitvoering van onderhoud en restauratiewerk.

In het restauratieproces verschuiven er steeds meer verantwoordelijkheden van het Rijk richting gemeentelijke overheid en de private sector. Branches binnen de restauratiesector spelen daar goed op in en nemen steeds vaker het initiatief om de kwaliteitseisen voor hun werkzaamheden op papier te zetten. Zo maken zij voor de eigenaar van een monument helder en controleerbaar wat ze precies leveren, hoe ze het uitvoeren, waar hun product aan voldoet. Binnen een aantal branches verenigen zich bedrijven die nog een stap verder gaan. Met een erkenningsregeling tonen zij aan dat hun werk daadwerkelijk voldoet aan hun kwaliteitseisen.

Keurmerken

Zo zijn voor een dakbedekking van natuurstenen leien uitvoeringsrichtlijnen ontwikkeld. In zo'n richtlijn staat bijvoorbeeld hoeveel de leien elkaar bij een bepaalde dakhelling moeten overlappen om lekkage te voorkomen, dat leien soms op dikte moeten worden gesorteerd en met hoeveel nagels of haken de leien moeten worden vastgezet. Gespecialiseerde leidekkers kunnen met hun KOMO-procescertificaat laten zien dat ze leien aanbrennen volgens zo'n uitvoeringsrichtlijn. Die bedrijven worden door

een onafhankelijke partij steekproefsgewijs gecontroleerd of ze zich wel aan de richtlijn houden. Maar ook een opdrachtgever met verstand van zaken, een restauratiearchitect of een gemeentelijke monumentenzorger kan met de richtlijn in de hand tijdens de werkzaamheden controleren of de leien goed worden aangebracht. Restauratiebedrijven nemen op die manier hun verantwoordelijkheid bij het zo goed mogelijk in stand houden van cultureel erfgoed. Goede bedrijven worden door keurmerken en certificaten beter herkenbaar, waardoor eigenaren van monumenten en opdrachtgevers beter in staat zijn te kiezen voor een goede kwaliteit van de uitvoering.

Deze mooie initiatieven en de verschuiving van verantwoordelijkheden vragen om een verdere verbetering en uitbreiding van het systeem waarmee de kwaliteit wordt gewaarborgd. Op dit moment is dat systeem nog niet compleet. Nog niet voor elk type werkzaamheden staan er uitvoeringseisen op papier. Of die informatie is voor eigenaren en architecten slecht te vinden. Bovendien moet het aanbod van werkzaamheden die aan duidelijk omschreven kwaliteitseisen voldoen verder toenemen om de kwaliteit in de gehele restauratieketen te verbeteren. Ook is het essentieel dat alle eigenaars de gekwalificeerde bedrijven weten te vinden.

Goede bedrijven worden beter herkenbaar

Modernisering van de monumentenzorg

De rijksoverheid wil dat het proces waarin monumenten worden gerestaureerd op een aantal belangrijke punten verbeterd. De vernieuwde koers staat beschreven in de *Beleidsbrief modernisering monumentenzorg* van eind vorig jaar. Het ontwikkelen van kwaliteitsnormen voor de uitvoering van restauraties is een van de onderdelen van de modernisering. De beleidsbrief zegt daarover: 'Kwaliteitsnormen zijn het sleutelwoord. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zal de restauratiesector bijstaan in het uitwerken van normen en het communiceren ervan, opdat het werk aan monumenten op een goede manier zal worden verricht. In opdrachten, vergunningen en subsidies van rijkswege zal naar deze normen verwezen worden.' 'Ik (lees: de minister van Cultuur) roep de gemeenten op dat ook te doen. Op deze wijze kan de ontwikkeling van een professioneel stelsel van normen van aannemers en architecten worden gestimuleerd.'

De beleidsbrief benadrukt ook het belang van goed gekwalificeerde bedrijven en vakmensen: 'Een verkeerde toepassing van materialen, het verkeerd schoonmaken van gevels, slecht timmerwerk, verkeerde dakpannen: het kan allemaal leiden tot een bouwtechnische of esthetische aantasting van het monument. Een monumentenvergunning kan nog zo zorgvuldig zijn afgegeven, het blijft papier. Bij de uitvoering van het werk gaat het vooral om de kwaliteit van het bouwbedrijf en van de individuele werknemers.' Op basis van kwaliteitsnormen kunnen bedrijven zich laten erkennen. Daarbij zijn vele varianten mogelijk. Zo zijn er erkenningsregelingen waarbij de branche zelf de kwaliteit van een bedrijf of persoon controleert en regelingen waarbij een certificerende instelling een certificaat verstrekt. De beleidsbrief stelt echter: 'Certificatie wordt niet verplicht gesteld. De aanpak moet een stimulans zijn voor monumenteneigenaren om met vakbekwame mensen te werken, maar geen keurslijf worden.'

De gemeente

Voordat de eigenaar van een monument op zoek gaat naar een goede vakman moet hij zijn plannen afstemmen met de gemeente. Daar kan hij advies inwinnen en laten beoordelen of de voor- >>

» genomen werkzaamheden een vergunning vereisen. De gemeentelijke monumentenzorger en monumentencommissie beoordelen of en hoe de werkzaamheden de cultuurhistorische waarden van het monument zullen beïnvloeden. Zij stellen er daarom voorwaarden aan. Gemeenten helpen eigenaars op weg met advies en verwijzen indien nodig door naar adviseurs, onderzoekers of een gespecialiseerde branchevereniging.

Het beoordelen van plannen is vaak een complexe taak, omdat er veel verschillende aspecten en belangen moeten worden beoordeeld en meegewogen. Het vraagt zowel brede als specialistische kennis. Bovendien moet een gemeente er op toezien dat de uitvoering voldoet aan hetgeen is afgesproken of in de vergunning staat. Steeds meer gemeentes houden grip op de kwaliteit door aan de monumentenvergunning die zij verlenen uitvoeringsvoorschriften te koppelen.

De voorschriften geven de eigenaar duidelijkheid en beschermen het monument tegen schadelijke ingrepen. Er kan bijvoorbeeld in staan dat slechte stootvoegen niet mogen worden uitgeslepen met een slijptol, dat de gevel niet waterafstotend mag worden gemaakt of dat naden tussen houten kozijnen en metselwerk niet mogen worden afgedicht met porschuim. De exacte invulling van de set voorschriften verschilt van gemeente tot gemeente.

De Federatie Grote Monumentengemeenten heeft al een eerste stap gezet om die voorschriften beter op elkaar af te stemmen. Daarnaast kunnen ook andere partijen die mogelijk bij het restauratieproces betrokken zijn, zoals de provincie of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, aanvullende uitvoeringseisen hebben.

Voorschriften

Uitvoeringsvoorschriften bewijzen hun nut. Toch zijn er in de huidige praktijk verbeteringen mogelijk. Veel voorschriften geven duidelijkheid over wat niet is toegestaan, maar niet over een wenselijk alternatief. Tegenstrijdige of

starre eisen leiden tot verwarring en onbegrip. Bedrijven kunnen niet altijd uit de voeten met de eisen, waardoor de eigenaar tussen twee vuren komt te staan. De partijen vinden opnieuw het wiel uit en profiteren niet van elkaars deskundigheid.

Veel specialistische werkzaamheden zijn moeilijk te vangen in korte en daardoor starre of weinig genuanceerde voorschriften. De voorschriften worden dan mogelijk niet gerespecteerd, terwijl hun doel wel wordt begrepen en gedragen. Als voorbeeld het reinigen van gevels. Veel gemeentelijke voorschriften verbieden straaltechnieken. We weten allemaal waarom. Bij menig monument wordt de bakstenen of natuurstenen gevel volkomen ruw gestraald of gaat de fijne detaillering voorgoed verloren. Toch zijn er bepaalde straaltechnieken waarmee bij een zorgvuldige uitvoering een gevel verantwoord kan worden gereinigd. Die technieken worden ook toegepast bij monumenten.

De waarde en het nut van een uitvoeringsvoorschrift, kwaliteitsnorm of uitvoeringsrichtlijn – of hoe we het ook noemen – worden bepaald door de praktische uitvoerbaarheid en het draagvlak. Om die reden is het efficiënt om uitvoeringsrichtlijnen op te laten stellen door de branche in samenspraak met opdrachtgevers, monumentenzorgers en andere betrokkenen. We hebben het over richtlijnen die gaan over de uitvoeringstechniek van veel voorkomende werkzaamheden. Een complete set van dergelijke uitvoeringsvoorschriften zorgt voor een basis. Monumentenzorgers en architecten kunnen zich vervolgens richten op monumentspecifieke zaken.

Ondersteuning

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt de monumentensector dus bij het realiseren van een samenhangend systeem van kwaliteitseisen, voldoende aanbod van gekwalificeerde bedrijven en het op niveau brengen van de vraag naar kwaliteit. De dienst heeft het initiatief genomen om activiteiten binnen branches en nieuwe processen te bundelen, om zo ontwikkelingen naadloos op elkaar te laten aansluiten. Dit is een belangrijke schakel in de verbetering van de kwaliteit van de uitvoering van onderhoud en restauratie.

Zo helpt de dienst het Nederlands Gilde van Kunstsmeden om bedrijven te stimuleren zich te laten erkennen op basis van een in 2009 door het gilde ontwikkelde regeling. Inmiddels kan een tiental bedrijven het certificaat NGK Erkende Smederij tonen en nog een tiental bijna. Een ander voorbeeld is de ondersteuning van de recent opgerichte Branchevereniging Adviesbureaus Monumentenzorg bij invoering van haar erkenningsregeling. Opdrachtgevers die meer zekerheid willen over de kwaliteit van advisering kunnen straks terecht bij een erkende adviseur.

Om de monumentensector verder te ondersteunen heeft de Rijksdienst twee informatieve inventarisaties opgesteld. Allereerst een over de juridische mogelijkheden om kwaliteitseisen te koppelen aan een subsidiebeschikking, vergunning of verordening. Ten tweede een over de verschillende vormen van erkenning en certificering.

Een tiental bedrijven kan het certificaat NGK Erkende Smederij tonen

Uitvoeringsvoorschriften bewijzen hun nut

Onafhankelijke organisatie

Ook werkt de dienst mee aan het opzetten van een onafhankelijke organisatie die erkenningsregelingen en kwaliteitsrichtlijnen beheert en garant staat voor de kwaliteit ervan.

In die organisatie moeten de belanghebbenden in het monumentenveld breed vertegenwoordigd zijn. Momenteel verkennen we de mogelijkheid om de Stichting Erkenningsregelingen Restauratie en Monumentenbehoud hierin om te vormen. Deze stichting is in 2000 opgericht en opereert tot nog toe vooral op de achtergrond. Zij beheert momenteel vier regelingen: van de Vakgroep Restauratie, van de Vereniging Timmerwerk Restauratie, van de Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie en van de Vereniging Restauratie Steenhouders.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nodigt andere instanties, zoals grote opdrachtgevers in de restauratie, aangewezen monumentenorganisaties en gemeentes, uit om mee te helpen aan het verbeteren van de restauratiekwaliteit. De Federatie Grote Monumentengemeenten heeft al toegezegd een rol te willen spelen. De kwaliteit van restauraties is tenslotte een zaak van de gehele monumentensector.

Michiel van Hunen is senior onderzoeker instandhoudingstechnologie en programmaleider Restauratiekwaliteit bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor meer informatie en beide genoemde inventarisaties www.cultureelerfgoed.nl/restauratiekwaliteit. Wij nodige ook anderen uit om informatie op dit terrein via deze site te ontsluiten.

Zie ook www.stichtingerm.nl.

Erfgoedzorg op Saba, Sint Eustatius en Bonaire

Bon bini!

De datum 10-10-10

is van staatkundig

belang voor het

Koninkrijk der Neder-

landen. Dit is de dag

waarop Bonaire, Saba

en Sint Eustatius toe-

treden tot het land

Nederland. Wat bete-

kent dat voor het

culturele erfgoed

op deze eilanden?

GERDA DE BRUIJN

Monumenten

Op Saba, Sint Eustatius en Bonaire geldt vanaf oktober de *Monumentenwet BES*. 'BES' staat voor 'Bonaire, Sint Eustatius en Saba'. De regelgeving rondom de ruimtelijke ordening van de eilanden is vastgelegd in de *Wet VROM BES*, bouwregels in de *Wet Bouwen en Milieu BES* en de inhoud van de *Wet Maritiem Beheer BES* spreekt voor zich.

Na de overgang naar Nederland blijven de drie eilanden zelf verantwoordelijk voor het beleid voor cultureel erfgoed. Evenals gemeentes hebben de eilanden de mogelijkheid om een eilandelijke verordening vast te stellen, zoals een monumenteneilandsverordening. In de monumenteneilandsverordening wordt onder meer de aanwijzing van beschermde monumenten geregeld. De eilandbesturen wijzen deze monumenten aan. De minister van Cultuur kan op de eilanden op dit moment geen rijksmonumenten aanwijzen, omdat de *Monumentenwet 1988* daar niet geldt.

Vanuit Nederland is een financiële impuls gegeven aan de restauratie van monumenten. Voorwaarde is dat de gebouwen door de eilandbesturen als monument zijn aangewezen. De eilandbesturen zijn daarmee begonnen en op Sint Eustatius zijn de eerste panden al aangewezen.

Om de archeologische waarden op de eilanden beter te beschermen voeren Bonaire, Saba en Sint Eustatius een verkenning uit naar de mogelijkheden om het Verdrag van Malta op de eilanden te implementeren. Uitgangspunt is dat daarbij ruimte is voor de realiteit, eigenheid en behoeftes van de eilanden. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ondersteunt deze verkenning.

Expertise

Tot slot is met de eilandbesturen afgesproken dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op verzoek over de uitvoering van wet en beleid kennis en expertise aanbiedt. Daarbij kan gedacht worden aan de afweging van cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, maritiem erfgoedbeheer of bestuurlijke expertise met betrekking tot de monumentenzorg. Waar nodig of gewenst treedt de Rijksdienst op als intermediair tussen de eilanden en Nederlandse gemeenten. 10-10-10 is niet alleen van staatkundig belang, maar betekent ook een verandering voor de tweeduizend bewoners van Saba, de drieduizend van Sint Eustatius en de dertienduizend van Bonaire. Waar deze veranderingen vragen opleveren over het behoud en beheer van het culturele erfgoed wil de Rijksdienst ondersteuning bieden. En mocht dit leiden tot een bezoek aan de Rijksdienst, dan kan de ontvangst plaatsvinden in een van de drie vergaderzalen in Amersfoort die vernoemd zijn naar Saba, Sint Eustatius en Bonaire.

Gerda de Bruijn is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.de.bruijn@cultureelerfgoed.nl. Meer informatie op www.rijks-overheid.nl.

Foto Oranje, in Kralendijk op Bonaire, is in 1639 gebouwd voor de West-Indische Compagnie. De toren uit 1932 verving een houten exemplaar

Een kleine tien jaar geleden, tussen 2000 en 2003, onderzocht het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit van Amsterdam het Rosveld bij Nederweert in Limburg. De archeologen bestudeerden er menselijke sporen van 1500 voor tot 1500 na Christus. Groot was hun verbazing toen ze daartussen zo'n veertig bewerkte vuurstenen vonden. Zes ervan waren werktuigen van de Neanderthalers, de voorgangers van de moderne mens. De Neanderthalers waren een van de eerste bewoners van Nederland. Ze woonden hier tussen de 180.000 en 35.000 jaar geleden. Maar de grond waarin de archeologen de vuurstenen vonden, is pas 15.000 jaar geleden afgezet. Het zand is minstens 20.000 jaar jonger dan de werktuigen. Hoe kan dat?

De ijstijden

We vinden in Nederland heel weinig terug van de Neanderthalers. Tot op heden bijvoorbeeld ontbreken woonplaatsen van Neanderthalers in het bestand van beschermde archeologische monumenten. Dat komt vooral door de ijstijden. In het middendeel van de oude steentijd, van 300.000 tot 35.000 jaar geleden, is het Nederlandse landschap volledig veranderd. Gletsjers schoven over aanzienlijke delen van ons land. Rivieren verlegden hun loop. Het landijs sleep diepe dalen en stuwde de grond op tot hoge heuvels. Ook tijdens de laatste ijstijd, die duurde van 28.000 tot 13.000 jaar geleden, was Nederland veranderd in een grote poolwoestijn. Door de afwezigheid van vegetatie had de wind vrij spel. Zo verdwenen de sporen van de Neanderthalers onder meters zand. Een groot deel van het oude oppervlak uit de oude steentijd ligt dus onder flinke pakketten grond. Als er menselijke sporen worden aangetroffen, dan liggen die door de ingrijpende landschappelijke veranderingen uit de ijstijden niet meer op hun oorspronkelijke plaats. Desondanks valt door gecombineerd archeologisch en geologisch onderzoek vaak wel te achterhalen hoe de vondsten daar zijn gekomen. Dit is belangrijk om te weten, zodat er bij toekomstige grondwerkzaamheden rekening gehouden kan worden met de aanwezigheid van resten uit deze periode. Maar op basis van de geologische kennis zouden de zes vuurstenen voorwerpen van de Neanderthalers uit Nederweert daar helemaal niet gevonden kunnen zijn. Intrigerend.

Drie verklaringen

Om deze paradox te ontrafelen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het onlangs onderzocht. Dat deden we in samenwerking met het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit, het kennisinstituut voor deltatechnologie Deltares, TNO Geological Survey of the Netherlands en het Nederlands Centrum voor Luminescentiedatering.

Voor het feit dat de vuurstenen werktuigen zijn gevonden op een plaats waar deze eigenlijk niet voor kunnen komen, zijn drie verklaringen denkbaar. De eerste is dat de vondsten uit dieper gelegen lagen naar boven zijn gehaald bij het graven van bijvoorbeeld diepe waterputten en kuilen. Sporen daarvan in het Rosveld bij Nederweert zijn bij de archeologische opgravingen destijds aangetoond. Ze dateren uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de middeleeuwen. De tweede mogelijke verklaring is dat de werktuigen uit diepere lagen door processen als cryoturbatie naar het oppervlak zijn gekomen. Bij cryoturbatie verstoren strenge vorst en dooi de natuurlijke gelaagdheid van de ondergrond, zoals in de ijstijden gebeurd is. Zo zijn grote keien uit dieper gelegen lagen door het steeds weer opvriezen en ontdooien aan het oppervlak komen te liggen. Ze zijn daarbij dwars door de tussenliggende grondlagen verhuisd. Een derde verklaring is dat het zand ter plaatse helemaal niet dateert uit de laatste ijstijd, maar veel ouder is.

Vier van de werktuigen van de Neanderthalers die bij Nederweert zijn gevonden

De tijd dat de Neanderthalers door ons land zwierven, ligt al 35.000 jaar achter ons. In de laatste ijstijd zijn hun sporen bedekt met dikke lagen zand. Het is dus bijzonder dat er bij Nederweert werktuigen van de Neanderthalers gevonden zijn. Maar er klopt iets niet: de grond waar ze in lagen, was minstens 20.000 jaar te jong...

AXEL MÜLLER

Nederweert en de Neanderthalers

VUURSTENEN WERKTUIGEN IN DE FOUTE GROND

De werktuigen lagen op een plaats waar deze eigenlijk niet voor kunnen komen

Zandmonsters

Nu, in 2010, is het beter mogelijk om zand absoluut te dateren dan tijdens de opgravingen bij Nederweert, in 2003. De dateringstechniek *optical stimulated luminescence* is namelijk in de tussentijd verder ontwikkeld. Met deze techniek kan vastgesteld worden wanneer kwarts, dat veel in zand voorkomt, voor het laatst aan zonlicht heeft blootgestaan. Terug naar het Rosveld dus. We hebben daar een profielput ontgraven en van verschillende lagen zandmonsters genomen. Ook hebben we de lagen in detail onderzocht. Zo heeft Deltares de samenstelling van de grond bestudeerd door de diameter van de zandkorrels te meten met lasergestuurde apparatuur. En wat blijkt? We kunnen concluderen dat de werktuigen uit de diepere lagen afkomstig zijn. En wel door cryoturbatie. Het is zeer waarschijnlijk dat cryoturbatie sediment uit een diepere en oudere laag heeft gemengd tot dicht bij het huidige oppervlak. Zo zijn ook de werktuigen mee omhoog gekomen.

Het omgekeerde

Om voortaan betrouwbaardere uitspraken te kunnen doen over de ouderdom van werktuigen uit het midden van de oude steentijd zal het nodig zijn om vindplaatsen beter te dateren met *optical stimulated luminescence*. Ten eerste is het aan te raden om diepere profielen te graven om de herkomst van het zand te bepalen. Ten tweede om grotere aantallen analyses van korrelgroottes te maken om na te gaan of er grondlagen vermengd zijn of niet. En ten derde om de lagen te dateren met *optical stimulated luminescence*. Wat dit onderzoek ook heeft laten zien is dat het goed mogelijk is om het ontstaan van bodemlagen in de tijd te plaatsen. Maar als wij zandpakketten goed kunnen dateren en goed op kaart kunnen zetten, dan moet het omgekeerde ook mogelijk zijn. Dan kunnen we plaatsen in bijvoorbeeld Oost-Brabant en Midden-Limburg aanwijzen waar lagen met een ouderdom uit het midden van de oude steentijd voorkomen. In die lagen is de kans dan groot om er werktuigen van de Neanderthalers te vinden. Daarom werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met TNO Geological Survey aan een verwachtingskaart voor het midden van de oude steentijd. Zo zullen we de resten van Nederlands oudste verleden veilig kunnen stellen.

Axel Müller is veldarcheoloog bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.muller@cultureelerfgoed.nl.

Vier maal per week fiets ik van het dorp De Glind in de Gelderse Vallei naar het Smallepad in Amersfoort. Ik kan de weg wel dromen. Postweg, Asschatterweg, Groot Zandbrink, Grebbelinie, wederopbouw, winkelcentrum De Biezenkamp, landgoed Heiligenberg en dan een driekwart rondje om de stad.

Ik fiets door een grotendeels agrarisch landschap. Tot aan het Valleikanaal is het bijna allemaal bezit van Stichting De Boom, een conservatieve beheerder, in de goede zin van het woord. Het landschap is sinds de middeleeuwen niet ingrijpend veranderd: kleine percelen afgewisseld met bos en omzoomd met veel elzensingels. Opvallend zijn de hoge wallen om de akkers en weiden, vaak met aan weerszijden een diepe sloot. De Gelderse Vallei is grotendeels een nat gebied, waarin enkele hogere en drogere dekzandruggen liggen. Dekzandruggen zijn hoogtes die opgestoven zijn aan het eind van de laatste ijstijd, zo'n 18.000 jaar geleden.

Een rijk boerenbedrijf

Boerderij Groot Zandbrink is gebouwd in 1878 en markant gesitueerd. Vanaf 1450 stonden hier al voorgangers. In 1999 was dit rijksmonument Boerderij van het Jaar. Tegenwoordig wordt Groot Zandbrink antikraak bewoond. De weg gaat rakelings langs het bakhuis en de pol met oude eiken. Vroeger liep de weg hier anders. Als het geregend heeft, tekenen de langgerekte plassen in het weiland de sloot langs de oorspronkelijke weg.

De pol, een eilandje met een dubbele sloot eromheen, wordt door omwonenden het Kasteel genoemd. Meer dan honderd jaar geleden hebben ze er de schep in gezet en kwamen er grote stenen tevoorschijn. Middeleeuwse kloostermoppen, werd gefluisterd.

Het wallenstelsel had twee functies:
water keren en water bergen

Groot Zandbrink

Een spaarbekken vol welriekende nachtorchis

Midden in Nederland, bij Leusden, ligt een nat stukje hei. Het hoort bij de rijksmonumentale boerderij Groot Zandbrink. Het omwalde terrein is waarschijnlijk een historisch spaarbekken vol kwel. Nu groeien er bijzondere planten. Hoe natuurlijk en cultureel erfgoed met elkaar verstrengeld zijn. ARNE HAYTSMA

Archeologen hebben er niet gegraven, maar de algemene conclusie is dat er een spieker heeft gestaan, een graanschuur. Dat past wel bij een rijk en groot boerenbedrijf: veel grond, veel rogge, een molen, eigendom van een familie met waarschijnlijk meer boerderijen in bezit. Hier werd het kapitaal gemalen en opgeslagen in de spieker voor transport naar Amersfoort. Groot Zandbrink ligt op het uiteinde van een dekzandrug. Het terrein ligt anderhalf tot twee meter hoger dan het omringende land, en is ingeklemd tussen twee beken. Richting Amersfoort lag een nat gebied, het Asschat, een naam die zo veel als waterscheiding betekent. De molen stond daar te midden van het water, veilig, alleen te bereiken vanaf de boerderij.

Natura 2000

Bij de boerderij hoort ook een nat heidegebied. Dat is weliswaar nu grotendeels bebost, maar vroeger werden hier de schapen gewassen en oudere Asschatters herinneren het zich als een prachtige ijsbaan. Dit heideperceel, waar later de weg naar Achterveld doorheen is getrokken, kent een bijzondere vegetatie. Zo bijzonder dat het de aandacht trekt van de Nederlandse natuurbeschermers en van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. In 1991 kreeg het terrein al de status van natuurmonument. Het ministerie overweegt nu het ook te beschermen als Natura 2000-gebied. Natura 2000 is een samenhangend netwerk van beschermde natuurgebieden in Europa. Vanwege het voorkomen van knopbies, parnassia, moeraswespenorchis, welriekende nachtorchis, grote muggenorchis en de vleeskleurige orchis kreeg de Dienst Landelijk Gebied van het ministerie de opdracht eerst een beheerplan te maken voor het gebied. Inmiddels is wel duidelijk dat er meer zal moeten gebeuren dan alleen beheer om deze bijzondere plantenrijkdom in stand te houden. Er zullen ingrijpende maatregelen nodig zijn.

Omwonenden en gebruikers waren stomverbaasd. Te midden van de zeer intensieve veehouderij in het omliggende gebied bleek zich een vegetatie te bevinden

Groot Zandbrink

die zich ondanks de grote hoeveelheden mest en ammoniak had kunnen handhaven. Ik heb namens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de werkgroep Groot Zandbrink plaatsgenomen, om ook de cultuurhistorische waarde van het terrein duidelijk te maken.

Kwel

Opvallend aan het heideterrein is namelijk dat het omgeven is door een zware wal. Ter bescherming tegen water – de vallei is vaak overstroomd – of om water juist binnen te houden. Waarschijnlijk beide, afhankelijk van de tijd van het jaar. Het terrein ligt voor een groot deel op de dekzandrug. Aan de randen van de dekzandruggen in de Gelderse Vallei kwelt basisch grondwater op. Water dat de boeren vroeger goed konden gebruiken. Het was van betere kwaliteit dan het zure veenwater uit de beken, het was ter plekke beschikbaar en bezat een constante temperatuur.

Het omwalde stukje hei op Groot Zandbrink zal een spaarbekken geweest zijn, van waaruit men het kwelwater naar akkers en hooiland kon leiden. De kwel is in de laatste honderd jaar wel minder geworden: het diepe grondwater wordt

Rechts het inmiddels deels beboste spaarbekken bij Groot Zandbrink, links de wal eromheen

tegenwoordig gebruikt voor de drinkwaterproductie. Ook lekt er nu veel kwelwater weg naar de drooggemaakte Flevopolders. Vroeger was de kwel bij de boerderij dus aanzienlijk groter dan nu.

We vermoeden dat de opvallende wallen en dubbele sloten die de akkers van Groot Zandbrink omgeven en het spaarbekken dat boven zichzelf is uitgestegen als natuurgebied van Europese klasse, met elkaar te maken hebben. Het kan wijzen op een ingenieus gebruik van kwelwater in combinatie met de bescherming tegen overstroming.

De kleine ijstijd

Het wallen-en-slotenstelsel rond Groot Zandbrink zou dus twee functies gehad kunnen hebben: water keren en water bergen. Waarom zou je in een nat gebied als de Gelderse Vallei een spaarbekken aanleggen? Het antwoord op deze vraag en op de vraag naar de functie van de wallen en sloten is wellicht gelegen in de klimaatdip tussen 1550 en 1850. Door verminderde zonneactiviteit waren onze winters toen kouder en langer. Er was sprake van een continentaal klimaat. Door de verminderde verdamping kon het flink nat zijn en er waren ook heel droge periodes. We noemen deze reeks van jaren de kleine ijstijd. In maart 1595 is de sluis in de Bisschop Davidsgracht bij Wageningen doorgebroken. De gehele Gelderse Vallei tot aan Amersfoort heeft onder water gestaan. Zoiets wil je als boer geen tweede keer meemaken. Je legt dan wallen aan om het water te keren en sloten om het zo snel mogelijk weer af te voeren. Echter, bij langdurige vorst en bij droogte heb je weer water nodig. In dat geval gebruik je het spaarbekken.

Verder onderzoek

Met het geborgen, voedselrijke kwelwater werden de weides bevoeid. Voor de komst van kunstmest kwam bevoeiing van weides regelmatig voor. Tijdelijke overstroming doodde veel insecten en het water bracht de nodige meststoffen.

Welriekende nachtorchis

Door vroeg in het jaar te bevoeien is de vorst sneller uit de grond, zodat er een extra keer gehooïd kon worden. We weten weinig van deze slimme technieken uit het verleden. We zien de resten van wallen en sloten rondom Groot Zandbrink en andere oude boerenbedrijven en vragen ons af hoe het heeft gewerkt. In opdracht van de provincie Utrecht heeft het ingenieursbureau Royal Haskoning ecohydrologisch onderzoek gedaan. Zij adviseren enkele maatregelen door te voeren om de kwel in het heideterrein vast te houden. Het feit dat we hier te maken hebben met hoge natuurwaarden, die zich hebben kunnen handhaven door de inrichting als spaarbekken en het vermoeden dat dit spaarbekken gebruikt is voor het bevoeien van hooiland en akkers, is voor de provincie Utrecht reden om verder historisch onderzoek te laten doen. Dat onderzoek zal zich vooral richten op de waterhuishouding zoals die op dit agrarische complex plaatsvond, op het dateren van de wallen en op de mogelijkheden om het systeem te reconstrueren.

Arne Haytsma is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.haytsma@cultureelerfgoed.nl.

KIJK!

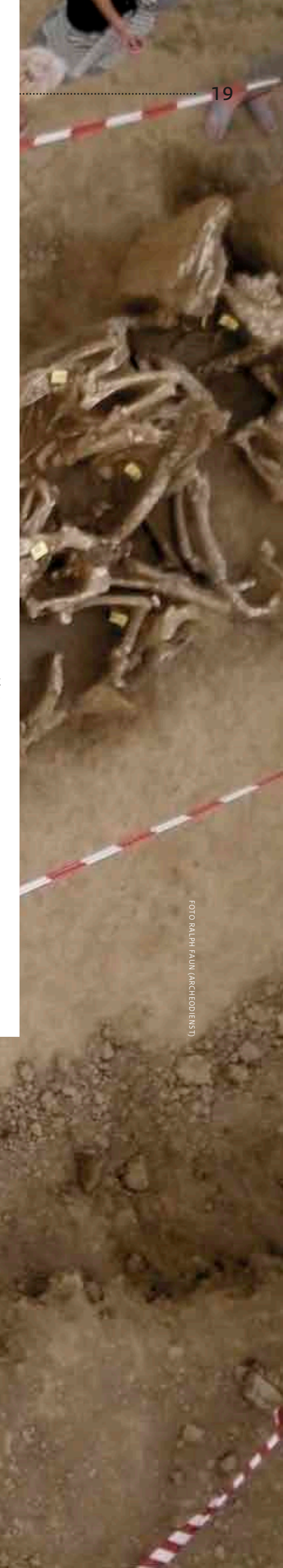
69 PAARDEN R.I.P.

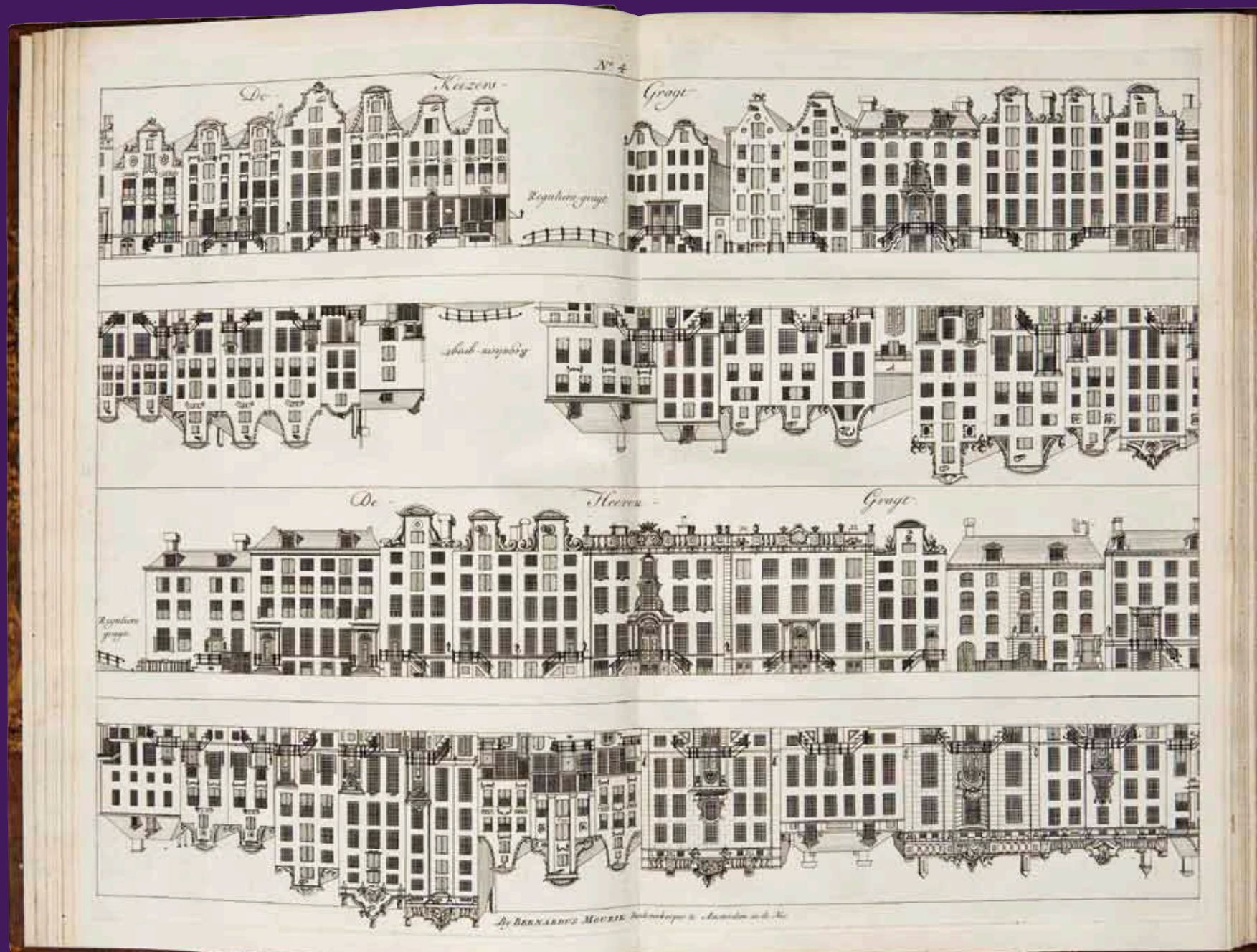
Deze zomer stuitte bureau Archeodienst op iets onverwachts in de omgeving van Borgharen, in Zuid-Limburg. In een greppel bleken 69 complete paardenskeletten te liggen. Vermoedelijk zijn ze bij een slag om Maastricht gesneuveld. Een C14-datering wees uit dat het botmateriaal ergens uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw stamt. Dat zou kunnen betekenen dat de cavaleriepaarden ingezet zijn in de Tachtigjarige Oorlog of bij het beleg van Maastricht door Zonnekoning Lodewijk XIV in 1673. Het massagraf strekt zich uit over een lengte van 35 meter. Omdat het een uitzonderlijke vondst betreft, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een wetenschappelijk kader opgesteld waarbinnen het onderzoek uitgevoerd wordt. Ook heeft de Rijksdienst de opgraving ondersteund met mankracht en kennis.

Bij Borgharen gaat grootschalige grind- en zandwinning plaatsvinden. Voorafgaand wordt hier archeologisch onderzoek uitgevoerd, waar de Rijksdienst nauw bij betrokken is. Het gebied is namelijk zeer rijk aan archeologische vindplaatsen.

Zo heeft iets verderop een Romeinse villa gelegen. Daar heeft de Rijksdienst de afgelopen jaren ook onderzoek gedaan naar een Merovingisch grafveld uit de zesde en zevende eeuw. Op het terrein met de resten van de villa en het grafveld zal geen ontgraving plaatsvinden, omdat dit een archeologisch monument is.

JAN WILLEM DE KORT, *veldarcheoloog pleistoceen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, j.de.kort@cultureelerfgoed.nl.

Grachtengordel Amsterdam werelderfgoed

Wereldklasse!

*Verzameling van alle de huizen en gebouwen langs de Keizers en Heeren-grachten der stad Amsterdam' wordt in de wandeling het Grachtenboek van Caspar Philips genoemd, naar de tekenaar, 1771

Eind juli heeft Unesco de zeventiende-eeuwse grachtengordel van Amsterdam erkend als werelderfgoed. Hoe is dat zo gekomen? Heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daar ook iets mee te maken gehad? En wat betekent de internationale erkenning voor Nederland? BEN DE VRIES

De grachtengordel van Amsterdam is uniek in de wereld als stedenbouwkundig en architectonisch kunstwerk. Dit kunstwerk staat symbool voor de grote economische, politieke en culturele bloei van Amsterdam in de Gouden Eeuw. De plattegrond van de grachtengordel, geconcentreerd rond het Singel, de Herengracht, de Keizersgracht en de Prinsengracht, is ijersterk en zeer herkenbaar. De parallelle grachten liggen in de vorm van een halve maan tegen de west- en de zuidkant van de oude stadskern aan. En het netwerk van waterwegen en de stedelijke ruimtes zijn consequent mathematisch geordend. In de zeventiende eeuw groeide Amsterdam in korte tijd uit van een kleine havenstad tot een ware metropool. Ze was de stapelmarkt van de wereld en barstte uit haar voegen. Daarom breidde het burgerbestuur de stad op een planmatige manier uit, waarbij functionaliteit, financieel rendement en schoonheid de leidende principes waren. Vooral de uitleg van 1613 en die van 1663 zouden het gezicht van de stad eeuwenlang gaan bepalen. Ze waren bovendien een inspiratiebron voor steden als Kopenhagen en Sint-Petersburg. De grachten werden speciaal gegraven voor de rijke kooplieden, zodat zij er hun herenhuizen en pakhuizen konden bouwen. Sommige stadspaleisjes zijn juweeltjes van architectuur. Uitzonderlijk is de architectonische afwisseling en aaneenschakeling van bijna vierduizend monumentale woon- en pakhuizen, kerken, hofjes van liefdadigheid en vele historische bruggen.

Niet over één nacht ijs

De nominatie van de Amsterdamse grachtengordel als werelderfgoed is een gezamenlijke inspanning geweest van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met stadsdeel Centrum en Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. Daarbij zijn deze organisaties niet over één nacht ijs gegaan. Sinds 1998 is er namelijk gewerkt aan het nominatiedossier. Een voorwaarde voor de nominatie was de aanwijzing door het Rijk van de Amsterdamse binnenstad tot beschermd stadsgezicht. Dit heeft in 1999 zijn beslag gekregen.

In de periode 2003-2007 was Nederland lid van het Werelderfgoedcomité van Unesco en heeft toen geen nominaties ingediend. Nederland wilde tijdens dit lidmaatschap niet over eigen voordrachten oordelen. Ons land zette zich in die periode sterk in voor de zogenaamde 'wereldstrategie' van Unesco. Er is namelijk veel meer cultureel werelderfgoed uit westerse landen dan uit niet-westerse landen, en er is relatief weinig natuurlijk werelderfgoed. Ook zijn er nog niet-westerse landen die geen enkele vermelding van werelderfgoed hebben. Het streven is gericht op een werelderfgoedlijst die representatief, evenwichtig en geloofwaardig is. Bovendien heeft Unesco in de afgelopen jaren de vereisten voor een nominatie aanzienlijk verzaamd. Zo is een bestuurlijk vastgesteld beheerplan een steeds belangrijker onderdeel van nominatiedossiers geworden. Het opstellen van een dergelijk plan, waaruit duidelijk moet blijken dat Amsterdam de verplichting tot instandhouding en bescherming van de grachtengordel kan en wil nakomen, heeft de nodige tijd gekost. En tot slot was na 2007 eerst de natuur aan de beurt, de Waddenzee, die vorig jaar werelderfgoed is geworden.

De begrenzing van het werelderfgoed

Begin 2009, na een kabinetsbesluit en negen jaar na de laatste Nederlandse cultuurnominatie, heeft het Rijk de grachtengordel voorgedragen. De evaluatiecommissie van Icomos, het officiële en onafhankelijke adviesorgaan van Unesco, bezocht de grachtengordel in september 2009. Icomos stelde enkele aanvullende vragen en bracht in het voorjaar van 2010 een positief advies aan Unesco uit. Uiteindelijk kwam het Werelderfgoedcomité, bestaande uit 21 landen, afgelopen juli bijeen in Brasilia, de vijftig jaar oude hoofdstad van Brazilië, om te beslissen welke nominaties werelderfgoed zouden worden. Op 31 juli maakte het comité bekend dat het de grachtengordel van Amsterdam unaniem erkent als werelderfgoed.

Uitzonderlijk is de architectonische afwisseling

Hoofdrolspelers aan het woord

Alle partijen hebben hard gewerkt aan dit dossier en iedereen is zeer verheugd over de internationale erkenning van de grachtengordel. Enkele reacties van de hoofdrolspelers. Bas ter Haar is de permanente vertegenwoordiger van Nederland bij Unesco in Parijs en voorzitter van de delegatie die afreisde naar Brasilia. 'Voor mij is de plaatsing van de grachtengordel op de werelderfgoedlijst vooral een erkenning van de unieke rol die Amsterdam heeft gespeeld in de wereldgeschiedenis. Niet alleen als centrum van de wereldhandel, maar ook vanwege de voor die tijd uitzonderlijke tolerantie voor andersdenkenden. En vanwege de stadsplanning die veel ruimte voor water en groen liet. Twee eeuwen lang werd Amsterdam daarom door velen als de ideale stad beschouwd.' Dré van Marrewijk is senior beleidsmedewerker werelderfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 'Wat mij erg aanspreekt in »

» de motivering van het comité is dat het bij de grachtengordel om een uitzonderlijke, grootschalige stedelijke structuur gaat, waarin het stedenbouwkundige ontwerp, de waterstaatkundige werken en de burgerlijke architectuur hand in hand gaan. Dit zet Amsterdam echt op de kaart als cultuurstad van wereldformaat. Ongetwijfeld vinden Amsterdammers dat al heel lang van hun eigen stad, maar nu vindt de hele wereldgemeenschap dat ook. Dat is een flinke opsteker voor Amsterdam, maar zeker ook voor de rest van Nederland. De andere acht werelderfgoederen in Nederland gaan hier hopelijk van meeprofiten. En dat zou heel terecht zijn. Zij verdienen veel meer aandacht. De erkenning van Amsterdam als werelderfgoed kan zo nog een flink nevenresultaat teweegbrengen en dat is alleen maar toe te juichen.'

Rob de Jong is de voorganger van Van Marrewijk. Hij heeft een grote rol gespeeld in het opstellen van het vuistdikke nominatiedossier. 'Voor mij vormt de grachtengordel een onvervangbare schakel in onze mondiale geschiedenis. Het gebied wordt wereldwijd gezien, gewaardeerd en beleefd als mijlpaal van de historische Hollandse grachtenstad. Nederland telt nog een tweede werelderfgoed uit de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, namelijk de droogmakerij de Beemster in Noord-Holland. Tot op de dag van vandaag hebben die twee hun historische herkenbaarheid behouden. Binnen en buiten Europa hebben zij op veel plaatsen tot voorbeeld gediend, waardoor beide werelderfgoederen van uitzonderlijke en universele betekenis zijn.'

Dynamische stad

De Amsterdamse betrokkenheid wordt stellig verwoord door Esther Agricola, directeur van Bureau Monumenten & Archeologie. 'Het is een eervolle erkenning van jarenlange inzet door talloze Amsterdamse organisaties en particulieren. En ik hoop dat dit als een katalysator gaat werken en iedereen bewust maakt van het goud van de grachtengordel. Voor een eigenzinnige stad als Amsterdam is het misschien wennen om een internationale verplichting aan te gaan, maar de erkenning doet recht aan haar unieke waarden. De grachtengordel is een dynamisch stuk stad, dat al vierhonderd jaar het zeventiende-eeuwse karakter heeft en zich tegelijk steeds heeft weten aan te passen aan de eisen van de tijd. Dit moet zo blijven!' Marleen Slooff, coördinator van het Bureau Werelderfgoed van stadsdeel Centrum, bevestigt dit gevoel. 'In de grachtengordel is het nooit saai. Als bewoner van de grachtengordel geniet ik het meest van de grote diversiteit aan mensen, en van de voortdurende stroom van grote en kleine gebeurtenissen. Terwijl het er soms ook heel rustig kan zijn. Deze combinatie van groot en klein, van

afwisseling en rust vind je ook terug in de aanleg en de architectuur van de grachtengordel, die zowel monumentaal als intiem is en ongelooflijk gevarieerd.'

Niet alleen landelijk, maar ook internationaal is de kwalificatie van Unesco van grote waarde. Vanuit heel de wereld komen toeristen naar Nederland om de schilderachtige sfeer van de woongrachten te proeven. Voor veel buitenlanders is de grachtengordel net zo typerend voor ons land als de molens of de tulpenvelden. De verwachting is dan ook dat door dit kwaliteitsstempel het aantal cultuurtoeristen in Amsterdam zal toenemen.

In eerste instantie zal de bewoner van de grachtengordel weinig merken van de wereldwijde erkenning, behalve dan dat het een gevoel van trots geeft. Het leidt niet tot extra subsidies, leningen of fiscale regelingen aan gemeente, bewoners of ondernemers voor de instandhouding van monumenten. De bestaande regelingen blijven gewoon van kracht. Ook gaat de stad niet 'op slot', zoals sommigen vrezen. Door de status van wereldmonument komen er niet meer regels bij; de huidige regels zijn voldoende. En het gebied zal ook geen openluchtmuseum worden. Amsterdam zal een levendige stad blijven, waar wonen, werken en recreëren hand in hand gaan, net als vierhonderd jaar geleden.

Erfgoed van de wereld

Laten we een beeld schetsen in welk gezelschap de grachtengordel zich bevindt. 911 monumenten en natuurgebieden zijn nu werelderfgoed, waaronder tweehonderd historische steden. Volgens Unesco moeten deze werelderfgoederen behouden blijven voor de mensheid. Daartoe behoren wereldberoemde plekken als de Bobodur, de Serengeti, het Groot Barrièrerif en de binnensteden van Paramaribo, Rome en Jaroslavl. Eind juli zijn er 21 aan toegevoegd:

De stad gaat niet 'op slot'

Toeristen in de Amsterdamse grachtengordel

vijftien culturele, vijf natuurlijke en een gemengde locatie.

Onder de nieuwe werelderfgoederen bevindt zich Sarazm, een opgraving in Tadzjikistan met vijfduizend jaar oude sporen van nederzettingen en het nucleaire testeiland Bikini. Ook is de bisschoppelijke stad Albi in Frankrijk werelderfgoed geworden, waar de katholieke kerk in de dertiende eeuw een burcht opwierp tegen de regionale ketterij. Drie landen kregen een allereerste werelderfgoed, zoals Kiribati in de Grote Oceaan, waar de Phoenix-eilanden werden erkend.

In Nederland buigt een onafhankelijke adviescommissie, ingesteld door de Ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, zich op dit moment over de vraag welke gebieden en bouwwerken Nederland nog zou moeten voordragen. Deze Nederlandse kandidaten maken kans als werelderfgoed erkend te worden, mits ze écht van uitzonderlijke universele waarde zijn. Tot die tijd mogen ze plaatsnemen in de wacht-kamer, op de zogenaamde Voorlopige Lijst.

De aandacht van de commissie gaat zoals gezegd uit naar categorieën die ondervertegenwoordigd zijn. Denk hierbij aan natuurlijk erfgoed en gemengde locaties, het erfgoed op de Nederlandse Antillen en Aruba, en aan grensoverschrijdende locaties. Uitgangspunt is dat Nederland een Voorlopige Lijst van beperkte omvang zal indienen om aan de uitgangspunten van de 'wereldstrategie' te blijven voldoen. Op 27 oktober brengt de commissie rapport uit aan beide ministers.

Ben de Vries is senior beleidsmedewerker internationaal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Zie verder www.amsterdam.nl/werelderfgoed, www.voorlopigelijst.nl en www.unesco.org.

Wereldmonumenten in Nederland

Het Koninkrijk der Nederlanden telt nu negen werelderfgoederen.

Het voormalige eiland Schokland en omgeving in de Noordoostpolder is werelderfgoed sinds 1995. Schokland is het eerste werelderfgoed van ons land en staat als archeologisch monument symbool voor de eeuwigdurende strijd tussen de mens en de zee.

De Stelling van Amsterdam (1996) is een voormalige militaire verdedigingslinie rondom de hoofdstad. De linie is aangelegd tussen 1880 en 1914, heeft een lengte van 135 kilometer en er zijn 42 forten in opgenomen.

De molens bij Kinderdijk-Elshout (1997). Het achttiende-eeuwse molencomplex bestaat uit negentien poldermolens en een historische infrastructuur voor de bemaling van de Zuid-Hollandse Alblasterwaard.

De historische binnenstad van Willemstad op Curaçao (1997). De stad is begin zeventiende eeuw door Amsterdamse kooplieden gesticht als handelspost en centrum van de slavenhandel.

Het Ir. D.F. Woudagemaal in Lemmer (1998) is het grootste nog in bedrijf zijnde stoomgemaal ter wereld. Het werd in gebruik genomen in 1920 en gebouwd voor de afvoer van overtollig water in de Friese boezem.

De droogmakerij de Beemster (1999) in Noord-Holland. Dit in de zeventiende eeuw gewonnen land ligt drieënhalve meter onder NAP en is ingericht in een strak geometrisch patroon van zuivere vierkanten.

Het Rietveld Schröderhuis (2000) in Utrecht. Dit huis uit 1924 is een icoon van het modernisme. Het is het enige gebouw dat volgens de architectonische en kleurrijke principes van de kunstenaarsbeweging De Stijl is gerealiseerd.

De Waddenzee (2009, samen met Duitsland) is een ongeëvenaard dynamisch landschap, dat een uniek leefgebied vormt voor planten en dieren. Het is het eerste natuurlijke werelderfgoed van Nederland.

De grachtengordel van Amsterdam (2010). Het negende wereldwonder in Nederland. Dat Amsterdam in de Gouden Eeuw het warenhuis van de wereld was, valt nog steeds af te lezen aan de grachtengordel.

1
2
3
4
5
6
7
8
9

Nieuwe subsidieregeling

Sinds 1 oktober is er een nieuwe subsidieregeling voor restauratie van rijksmonumenten van kracht: de *Restauratieregeling monumenten 2010 en 2011*. Eigenaars van monumenten die op grond van het *Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten* in aanmerking komen voor subsidie voor instandhouding, kunnen een beroep doen op deze restauratieregeling. Het budget is beschikbaar gekomen door de afschaffing per 1 januari 2010 van de vrijstelling van overdrachtsbelasting bij de aankoop van rijksmonumenten. Het nadelige effect van het afschaffen is voor de monumentensector berekend op € 23 miljoen per jaar. Dit bedrag wordt nu jaarlijks aan de begroting van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap toegevoegd. Met de regeling is € 46 miljoen – het budget voor 2010 en 2011 – beschikbaar voor de restauratie van rijksmonumenten.

Er wordt € 30 miljoen verdeeld over grootschalige restauraties en restauraties waarbij herbestemming aan de orde is. En € 16 miljoen gaat naar restauraties door aangewezen organisaties voor monumentenbehoud. Aanvragen kunnen van 1 oktober 2010 tot en met 30 april 2011 worden ingediend bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zie voor meer informatie www.cultureelerfgoed.nl.

Een restauratie

De bibliotheek van De Burcht van Berlage in Amsterdam

Europese samenwerking

Joint programming is een nieuwe vorm van Europese samenwerking. Lidstaten zoeken elkaar op om onderzoek op het terrein van het culturele erfgoed af te stemmen. Zo vermijden we dubbel werk en benutten we inzet en geld het beste.

Sinds vorig jaar loopt het *joint programming initiative*, Cultural Heritage: A new challenge for Europe. Italië is de drijvende kracht hierachter. Meer dan tien landen doen inmiddels mee, waaronder Nederland.

Dit initiatief wil de unieke positie van Europa uitbuiten. Er is in Europa niet alleen veel cultureel erfgoed, er is ook veel integrale kennis over. Meer dan in andere werelddelen. Die kennis loopt van waarden en herbestemmen tot onderhouden en bewaren. Al het culturele erfgoed valt onder het initiatief: van immaterieel erfgoed en bibliotheken tot museumcollecties en gebouwen. Onderzoek blijft voor rekening van de deelnemende landen. De Europese Commissie betaalt de kosten van samenwerking.

Vanuit Nederland doen onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Instituut Collectie Nederland, de universiteiten van Amsterdam, Wageningen en Delft, de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief mee. Ons land gaat allereerst een strategische onderzoeksagenda opstellen: welke kennis hebben we al, waar zitten leemtes en hoe vullen we die op?

Brim 2011

Het *Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten 2011* (Brim 2011) gaat het huidige Brim vervangen en strekt tot vereenvoudiging en verbetering daarvan. De door te voeren maatregelen zijn onder andere:

- minder en eenvoudigere categorieën monumenten; de categorie 'woonhuizen' bevat geen boerderijen meer. Alle rijksmonumentale boerderijen komen daarmee straks in aanmerking voor subsidie;
- eigenaren met aanspraak op subsidie kunnen ook kiezen voor een lening;
- monumenteigenaars bepalen zelf of ze subsidie aanvragen voor het hele monument of voor een of meer zelfstandige onderdelen daarvan, of voor meerdere monumenten tegelijk;
- vereenvoudiging van de subsidiepercentages; het recht op fiscale aftrek van onderhoudskosten is niet langer relevant voor de hoogte van het subsidiepercentage;
- vereenvoudiging van de regels voor aangewezen organisaties voor monumentenbehoud;
- invoering van een rijksbreed uniform subsidiekader;
- openstelling voor archeologische monumenten; en
- aanvragen van 15 januari tot en met 31 augustus.

De invoering van het Brim 2011 is voorzien voor 1 januari 2011. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer informatie.

Onderhoud van de kleine vuurtoren van IJmuiden, uit 1878

FOTO ANP

Hoe goed zijn de rijksmonumenten van Nederland eigenlijk onderhouden? Vorig jaar heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed al een nulmeting kunnen doen. Momenteel verfijnen we die via een vervolgonderzoek.

DIRK SNOODIJK

Een jaar geleden heeft de Monumentenwacht aan de Rijksdienst cijfermateriaal geleverd over de staat van onderhoud van de rijksmonumenten. Het ging om de monumenten die in 2008 door de Monumentenwacht op hun bouwkundige staat zijn geïnspecteerd, 11.500 stuks. 81 procent daarvan verkeerde in redelijke tot goede staat. De Rijksdienst heeft die cijfers geanalyseerd en als nulmeting gepresenteerd aan de Tweede Kamer. In vervolg hierop voert de Monumentenwacht voor de Rijksdienst op dit moment een steekproef uit onder rijksmonumenten die juist niet bij de Monumentenwacht zijn aangesloten. Hoe verloopt de steekproef? Directeur Fred Vos: 'De Monumentenwachten van alle provincies combi-

Onderhoudsmonitor wordt aangescherpt

GOED ONDERHOUDEN OF NIET?

neren deze opdracht met hun reguliere inspecties. In één provincie houdt een monumentenwachter zich uitsluitend bezig met de steekproef.'

Hoeveel rijksmonumenten worden er onderzocht?
'Zo'n vierhonderd.'

Valt er al iets te zeggen over de uitkomst?
'Nee, nog niet. In december publiceert de Rijksdienst de resultaten van het onderzoek.'

Verwacht u verschillen met de monumenten die wel regelmatig worden geïnspecteerd?
'Ja, de gedachte achter de Monumentenwacht is dat planmatig onderhoud miljoenen minder kost dan restaureren. Daarom is de Monumentenwacht ruim 35 jaar geleden opgericht. Dus het zou logisch zijn als de uitkomst nu verschilt met de nulmeting van vorig jaar.'

Gaat de Monumentenwacht meer van dergelijke onderzoeken doen of is dit eenmalig?

'Ik weet dat de Rijksdienst de onderhoudsmonitor buitengewoon serieus neemt. De dienst heeft dan ook aangegeven meer van deze steekproeven te willen laten uitvoeren.'

Wat heeft de steekproef voor effect op de reguliere werk van de Monumentenwacht?

'Ik heb een keer tegen de monumentenwachters gezegd, en er zijn er ongeveer 160 in Nederland: "Jullie zijn veel te bescheiden. Jullie mogen best wat meer tonen dat een monumentenwachter wat voorstelt." Ik hoop dat de uitkomst van het onderzoek de trots wat doet toenemen. Dat zegt niets over de kwaliteit, want die kwaliteit is er, maar dat zegt wel iets over het zelfbewustzijn van de monumentenwachter.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. De Monumentenwacht is in 1973 opgericht op initiatief van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zie www.monumentenwacht.nl.

Inspectie door de Monumentenwacht

FOTO MONUMENTENWACHT

Verscholen tussen bomen, wilde braamstruiken en knie-hoge adelaarsvarens zijn de contouren van een ovale wal met gracht duidelijk zichtbaar. De wal heeft op sommige plaatsen een hoogte van ruim een meter. De gracht is gedeeltelijk met bladeren en dode takken opgevuld, en is hier en daar tachtig centimeter diep. Binnen de omwalling vallen allerlei reliëfverschillen te zien. Het ovaal meet 135 bij 90 meter en wordt doorsneden door de dijk van de voormalige spoorlijn Nijkerk-Voorthuizen, lokaal bekend als het Kippenlijntje. Wat is dit voor wal? Hoe oud is hij?

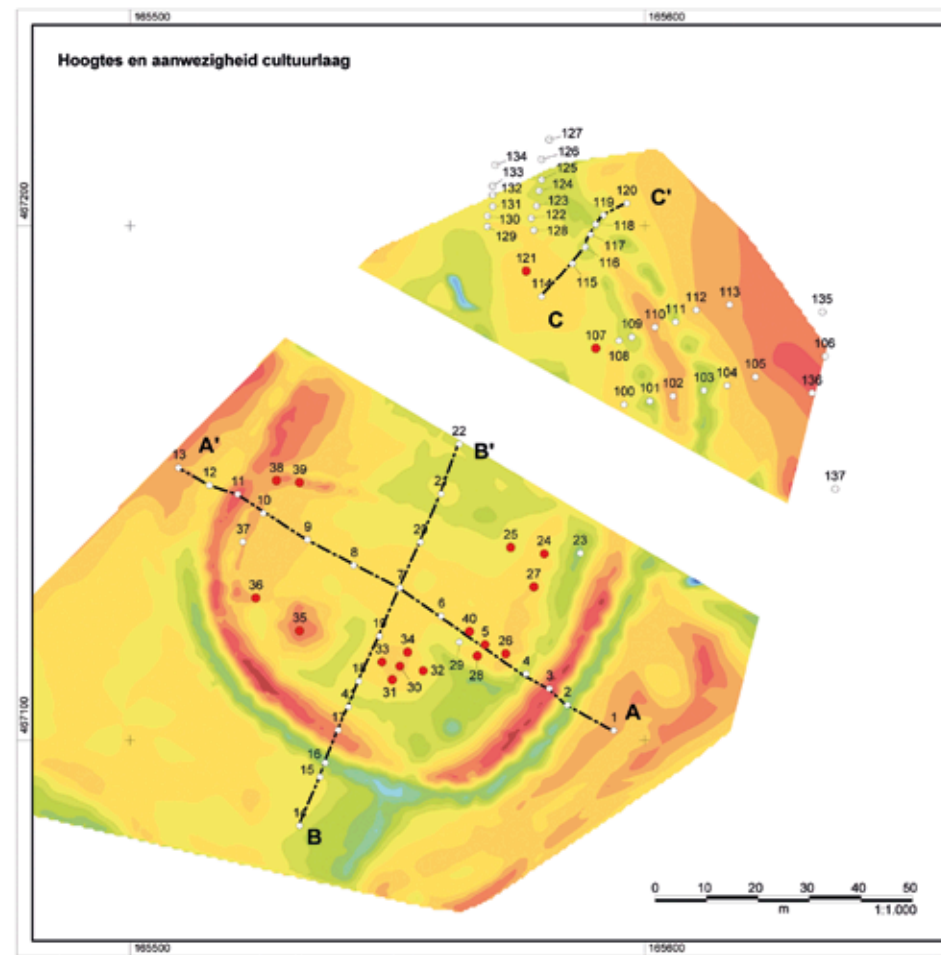
Verwantschap met middeleeuwse walburgen, zoals de indrukwekkende Hunneschans bij Uddel op de Veluwe, doet een hoge ouderdom vermoeden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed besloot om deze gedachte door middel van een booronderzoek te toetsen. Daaruit kwam naar voren dat er op het binnenterrein oude cultuurlagen aanwezig zijn. Enkele opgeboorde aardewerkscherven konden we namelijk dateren op de tiende tot en met de dertiende eeuw na Christus.

Zeldzaam

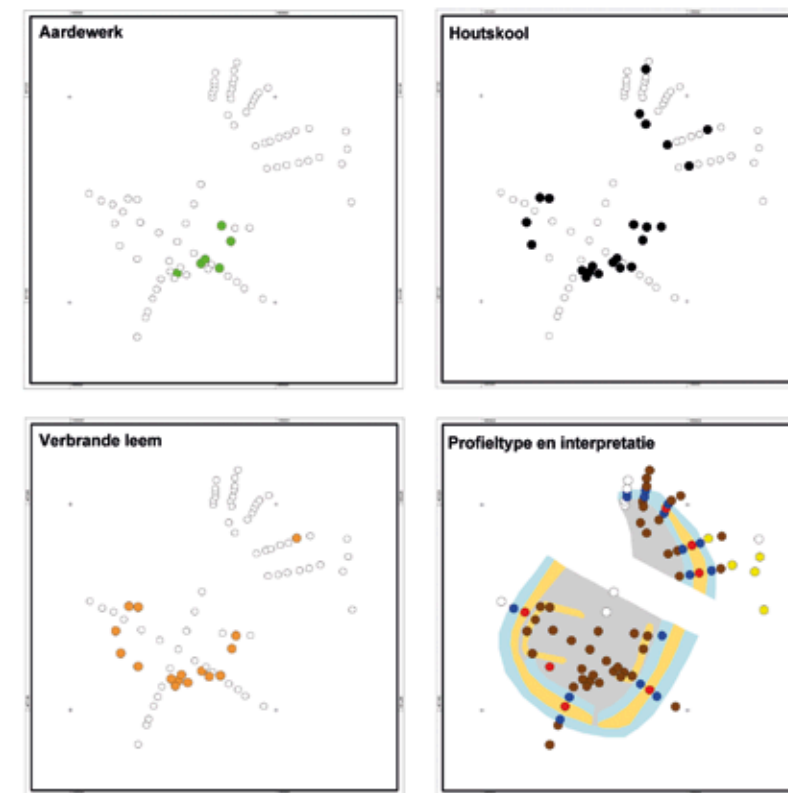
Dit was zo veelbelovend dat de dienst hier proefsleuven heeft gegraven om de resten te kunnen waarderden. Uitgangspunt was dat een hoge waardering aanleiding zou kunnen zijn tot wettelijke bescherming van het terrein als rijksmonument. Omwalde nederzettingen uit deze periode zijn relatief zeldzaam en in het monumentenbestand ondervertegenwoordigd. De eigenaar van het terrein en de gemeente Nijkerk waren uitermate positief over een eventuele bescherming. De eigenaar, de familie Van Beuningen, vond het geen probleem dat er op hun terrein werd gegraven. Als er maar geen bomen zouden sneuvelen. We groeven een smalle sleuf over het hart van het terrein en twee kortere sleuven haaks daarop. De opgraving heeft uitgewezen dat het terrein een langdurige gebruiksgeschiedenis kent. De omwalling is in de tiende eeuw aangelegd, zo blijkt uit datering via metingen van radiokoolstof – of C14 – van houtskool en zogenoemde *optical stimulated luminescence* (OSL), een dateringsmethode gebaseerd op de meting van de lichtstraling van zand. De gracht is bijna vijf meter breed en was oorspronkelijk bijna twee meter diep. De wal is aan de voet ruim acht meter breed. Enkele bodemverkleuringen onder de wal tonen aan dat het terrein al voor de aanleg van de omwalling in gebruik was. Het gaat hierbij onder andere om paalsporen. Die kunnen op basis van een C14-monster tussen het midden van de derde en het begin van de vijfde eeuw worden gedateerd.

IJzer en brons

Buiten de omwalling hebben we enkele kuilen gevonden, waarvan de ligging lijkt te zijn afgestemd op de wal en de gracht. Mogelijk hangen ze samen met de winning van moerasijzererts, wat in de Gelderse Vallei op grote schaal voorkwam. De kuilen zijn namelijk tot net onder een ijzerrijke laag gegraven. Dat er binnen de omwalling moerasijzererts is verwerkt blijkt uit de vondst van een groot aantal brokken moerasijzererts en enkele ijzerslakken. Ook hebben we binnen de omwalling de resten van meerdere houten gebouwen gevonden. De oudste bevinden zich aan de noordzijde en zijn min of meer gelijktijdig gebouwd met de walaanleg. De aanwezigheid van een waterput doet een woonfunctie ver-

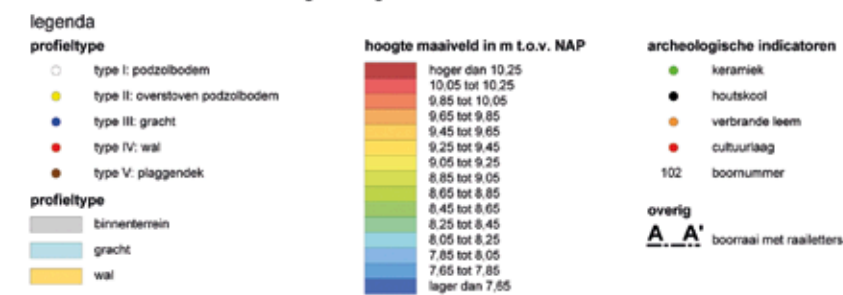

Hoogte van het maaiveld ten opzichte van NAP met daarop de boorpunten en de in de boringen aangetroffen archeologische indicatoren

Appel, De Poort Gemeente Nijkerk

Resultaten booronderzoek en hoogtemeting

Mysterieuze omwalling geeft geheimen prijs

Spoorzoecken in Appel

Zelfs in een dichtbevolkt land als Nederland kunnen nog spectaculaire archeologische landschapselementen ontdekt worden.

Zoals in een bosje bij de buurtschap Appel, bij Nijkerk. Een wandelaar vroeg ons wat die geheimzinnige wal daar is. De Rijks-

dienst ging op onderzoek uit. JAN VAN DOESBURG

moeden. Na verloop van tijd verzezen ook in het zuidelijke deel gebouwen, waaronder een opvallend grote hutkom van vier bij acht meter. Een hutkom is een half ingegraven gebouw. Deze kan op basis van vondsten en een C14-monster ergens in de elfde tot en met de dertiende eeuw worden gedateerd. De hutkom werd als werkplaats gebruikt. Hier vonden we namelijk enkele bronsdruppels, een grote bronslak, een bronzen baartje, brokken moerasijzererts en ijzerslakken. Een grote hoeveelheid verkoold graan – hoofdzakelijk gerst – wijst erop dat er in de hutkom ook voedsel werd opgeslagen.

Weerspieker

In de tweede helft van de dertiende eeuw verzezen er iets ten noorden van de locatie van de hutkom enkele door greppels gescheiden houten gebouwen. Ze horen bij een omgracht terreintje. Dat had een diameter van dertien meter en was opgehoogd met grond uit de gracht. Op deze heuvel heeft een bouwwerk gestaan. Zowel in de gracht als in de top van de heuvel vonden we stukken baksteen en grote brokken moerasijzererts. Die doen vermoeden dat het bouwwerk deels was opgetrokken uit deze materialen of op een vloer of fundering van baksteen en ijzerertsbrokken stond. Gezien de geringe diameter van de heuvel kan dit geen groot gebouw zijn geweest. We moeten misschien denken aan een deels uit steen en deels uit vakwerk opgetrokken toren. Dergelijke omgrachte torens worden ook wel weerspiekers genoemd. Ze hebben aan het eind van de middeleeuwen in grote delen van Oost-Nederland en het aangrenzende Duitse gebied gestaan.

De weerspieker lijkt tot in het begin van de zestiende eeuw te hebben gefunctioneerd, gezien de vondst van talloze scherven van kannen, voorraadpotten, kruiken, schalen en kookpotten en enkele ijzeren objecten. In latere eeuwen werd er binnen de omwalling een akkertje aangelegd.

Hunneschans

De walburg in Appel vertoont een duidelijke gelijkenis met de Hunneschans. Beide complexen bestaan uit een enkele wal en gracht, waarbij wel opgemerkt dient te worden dat die van de Hunneschans aanzienlijk zwaarder zijn uitgevoerd. Deze omwalling is ook een slag groter dan die in Appel. Beide zijn in de tiende eeuw aangelegd. Ook het gebruik vertoont een zekere overeenkomst. Zo lijken beide complexen een rol te hebben gespeeld bij de winning en verwerking van ijzer. Op de Veluwe werd op grootschalige wijze ijzer gewonnen uit klapperstenen, ijzerconcreties rond een leemkern. Voor beide complexen geldt dat er in latere periodes binnen de omwalling is gewoond. In Appel waarschijnlijk gedurende een langere periode dan in de Hunneschans.

Maar er zijn ook verschillen met de Hunneschans. Zo is onduidelijk in hoeverre er binnen de Hunneschans gedurende de eerste fase is gewoond. Het vrijwel ontbreken van nederzettingen doet sommige onderzoekers vermoeden dat er hier eerder sprake is geweest van een kortstondig of incidenteel gebruik dan van permanente bewoning. Gebruikers van het terrein bivakkeerden misschien wel in de open lucht of in tijdelijke onderkomens. Sporen van bronswerking zijn binnen de Hunneschans niet gevonden of niet als zodanig herkend.

Bronswerking werd in deze periode vrijwel uitsluitend binnen »

Gedeelte van het westprofiel, waarin zich van links naar rechts de kuilen buiten de omgrachting, de oudste gracht en wal en latere omgrachting duidelijk manifesteren

» versterkingen uitgevoerd. Zo zijn bij opgravingen in de walburcht Duno, verderop bij Renkum, eveneens sporen van bronsbewerking gevonden. Dit wijst erop dat dit ambacht, in tegenstelling tot ijzerbewerking, een specialistische, door de elite gecontroleerde activiteit was. In de bronsateliërs werden vooral kledingaccessoires en paardentuig vervaardigd.

De Hamalandse graven

Resteert de vraag waarom er op deze plek in de tiende eeuw een walburg werd aangelegd. In de loop van de negende eeuw viel het rijk dat Karel de Grote had opgebouwd langzaam uit elkaar. Na de dood van Karels zoon Lodewijk de Vrome werd het rijk in 843 onder diens drie zonen verdeeld. De kleinzonen van Karel waren meer bezig om elkaar te bevechten dan de hen toebedeelde rijken te besturen en deze te vrijwaren van Vikingaanvallen. De verdediging tegen de Vikingen werd grotendeels overgelaten aan door de vorsten aangestelde ambtenaren, zoals graven, hertogen en prefecten. Deze functionarissen waren degenen die op regionaal niveau feitelijk de macht uitoefenden. Na verloop van tijd werden deze ambten overerfbaar en hierdoor ontstonden invloedrijke families.

In onze contreien waren verschillende van dergelijke families actief. Een van deze families was die van de Hamalandse graven, genoemd naar hun territorium Hamaland. Hamaland omvatte de tegenwoordige Veluwe, de IJsselstreek, Montferland, de Achterhoek en het aangrenzende deel van Duitsland. Uit hun familierelaties en huwelijkspolitiek blijkt duidelijk dat het een aan de koning verwante familie was, die in de tiende en elfde eeuw tot de rijksaristocratie van het Lotharingse en later het Duitse Rijk behoorde. Over de wederwaardigheden van deze familie is relatief veel bekend, aangezien sommige leden zich voor die tijd nogal opvallend gedroegen. Zo verhaalt chroniqueur Alpertus van Metz aan het begin van de elfde eeuw uitvoerig over het conflict tussen Adela van Hamaland en haar zuster Liudgard. Zij ruzieden over de erfenis van hun vader graaf Wichman. Ook schreef Alpertus over de strijd van Adela's echtgenoot graaf Balderik tegen zijn verwant Wichman van Vreden over de positie van prefect van Tiel. Het is een verhaal van list en bedrog, waarbij middelen als vergif, belegering en huurmoordenaars niet worden geschuwd.

Curtis

De Hamalandse graven bezaten uitgestrekte bezittingen in de vorm van landerijen en boerderijen, inclusief hun bewoners. Dit grootgrondbezit was georganiseerd in domeinen. De domeinen bestonden uit een aantal boerderijen rond een centraal gelegen hoofdboerderij of curtis. De boeren bewerkten zowel de akkers van de heer als hun eigen akkers. Vanuit deze curtis werd het domein beheerd door een meier en werden de voor de eigenaren bestemde oogst en de pachtopbrengsten opgeslagen.

Een deel van de Hamalandse bezittingen lag op de Veluwe, onder andere in Renkum, Heelsum, Brummen, Appel, Putten en Voorthuizen. De goederen op de noordwestelijke Veluwe werden vanuit curtis in Appel en Voorthuizen bestuurd. Graaf Wichman schonk een deel van zijn eigen bezittingen, leengoederen en andere inkomstenbronnen kort voor zijn dood aan de door hem gestichte abdij van Elten. Hierover werd zijn jongste dochter Liudgard tot abdis aangesteld. Na zijn dood kreeg Elten nog enkele andere

goederen uit Wichmans erfenis. Zo kwamen de curtis te Appel en Voorthuizen in handen van de abdij van Elten.

Verdedigingswerk

In latere eeuwen stond op de plek van de curtis in Appel het huis Kemna of Kemmena. Het huis staat afgebeeld op een tekening van Cornelis Pronk uit 1732. Kemna lag aan de doorgaande weg naar Voorthuizen, nabij de huidige boerderij Oostereng. Omstreeks 1850 werd het huis gesloopt. Van de huisplaats resteert nog een omgracht, rechthoekig perceel en een eveneens omgracht heuveltje. Onduidelijk is wat de relatie tussen de walburg en de Appelse curtis is geweest. Is het terrein de voorganger van de curtis of funtioneerden beide gelijktijdig? In het laatste geval moet de walburg waarschijnlijk als verdedigingswerk worden opgevat. Van hieruit werd het Appelse bezit bewaakt en het verkeer gecontroleerd tussen de Veluwe en het Almere, zoals het IJsselmeer toen heette. Daarnaast diende het terrein mogelijk als plaats van waaruit toezicht werd gehouden op de winning van ijzer uit moerasijzererts. Ook de Hunneschans aan het Uddelermeer wordt wel in verband gebracht met de Hamalandse graven. Ook dat zou een door hen gebouwde controlepost langs een belangrijke verkeersroute kunnen zijn. Controle over de winning van ijzer en het transport van dit voor die tijd onontbeerlijke materiaal lijkt ook bij de Hunneschans een belangrijke rol te hebben gespeeld.

Toekomstperspectief

De Appelse omwalling is zeldzaam en bijzonder. Dit geldt ook voor het gebied waarin het ligt. Appel is een van de in ons land steeds schaarser wordende gebieden waar de tijd lijkt te hebben stilgestaan. Hier zijn geen grootschalige ruilverkavelingen uitgevoerd en hier wordt relatief weinig gebouwd. Zowel de gemeente Nijkerk als verschillende generaties eigenaren van grote terreinen, zoals baron Van Schimmelpenninck aan het begin van de twintigste eeuw en de familie Van Beuningen nu, maken zich sterk om grootschalige veranderingen in het cultuurlandschap en verrommeling tegen te gaan. De spraakmakende resultaten van het archeologische onderzoek rechtvaardigen een rijksbescherming van het terrein. Dit zal dan ook in overleg met de eigenaars op korte termijn gebeuren. Het complex staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een groter cultuurhistorisch ensemble. Het omwalde terrein van de curtis van Elten, delen van het huidige akkersysteem, de oude infrastructuur en historische bebouwing behoren ook tot het ensemble. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen wat de relaties tussen deze elementen zijn. Daarnaast is er sprake van belangrijke natuur. Appel is een van de vijf 'natuurparels' in de Gelderse Vallei die een ecologische verbingszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Randmeren vormen.

Samen zijn dit genoeg argumenten om zorgvuldig met dit gebied om te gaan. Grootschalige inrichtingsplannen zouden een desastreus effect hebben op het ongerepte karakter. In samenwerking met betrokken partijen zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dan ook kijken naar de geschikteste manier om bezoekers deelgenoot te maken van deze opmerkelijke plek.

Jan van Doesburg is senior onderzoeker middeleeuwen en vroegmoderne tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl.

Van hieruit werd het Appelse bezit bewaakt

Twee parkspecialisten

‘Groen beweegt!’

FOTO RUBEN SCHIPPER

Natascha Lensvelt en Catharina van Groningen op het landgoed Oud-Amelisweerd bij Utrecht

Wat doet een parkspecialist eigenlijk?

Catharina van Groningen: ‘Wij analyseren en waarde- ren historisch groen, altijd in samenhang met de gebouwen in dat groen. Zoals een buitenplaats: een park met een landhuis erin.’

Natascha Lensvelt: ‘Denk ook aan stadsparken, verdedigingswerken, begraafplaatsen, boerenerven, hofjes en beplantingen bij kantoren. Het gaat om zowel nuts- als sieraanleg. Wij ondersteunen de consulenten van de Rijksdienst met onze kennis, net als gemeentes en anderen.’

Catharina van Groningen: ‘Daar doen we onderzoek voor en we verspreiden ook kennis via publicaties en bijvoorbeeld het Platform Groen Erfgoed.’

Waarin is groen erfgoed anders dan ander cultureel erfgoed?

Catharina van Groningen: ‘Groen beweegt! Een pad verlegt zich in de loop van de tijd, omdat je niet door een plas wilt lopen. Een boom gaat dood, een vijver groeit dicht.’

Natascha Lensvelt: ‘Je moet kunnen meebewegen met de groei en de ouderdom van een park, wil je het kunnen behouden.’

Catharina van Groningen: ‘Niks doen is achteruitgang. En bij een park gaat dat heel snel.’

Natascha Lensvelt: ‘Twee jaar geen gras maaien en de ruimtelijkheid verandert volkomen, want wat gras was, wordt bos. Het is meer dan alleen vervallen. Groen verandert ingrijpend dan een huis.’

Is groen erfgoed een gevecht tegen de natuur?

Catharina van Groningen: ‘Een park is cultuur. Het is bewust gemaakt. Er zit een idee achter. Dat moet je bijhouden. Natuurbeschermers beseffen te weinig dat je, als je een park onderhoudt, een enorme verscheidenheid hebt aan bijvoorbeeld open en dicht. Dat is goed voor de biodiversiteit. Natuurbeschermers kijken groen. Dat is

Twee onderzoekers

van de Rijksdienst

voor het Cultureel

Erfgoed zijn gespecialiseerd in tuinen,

parken en buiten-

plaatsen. Zij vertellen

over historisch groen,

natuur en hun liefde

voor het vak.

DIRK SNOODIJK

logisch. De huizen in hun groen geven ze vaak in erfpacht uit. Dat maakt het soms moeilijk om de bewust ontworpen relatie tussen de huizen en dat groen te bewaren.’

Natascha Lensvelt: ‘Cultuur haar verdiende plaats geven binnen een natuurlijke omgeving, daar zetten wij ons voor in.’

Is de nieuwe subsidie voor groen erfgoed een kroon op jullie werk?

Natascha Lensvelt: ‘Het is fantastisch dat onderhoud aan beplanting nu subsidiabel is. Het groene groen dus. Voor verharde onderdelen, zoals paden en bouwwerkjes, bestond er al subsidie. En het is geweldig dat bijvoorbeeld stadsparken nu ook subsidie kunnen krijgen, want die worden intensief gebruikt.’

Catharina gaat volgend jaar met pensioen. Hoe regelen jullie de overdracht van haar kennis?

Natascha Lensvelt: ‘In het begin bezochten we samen het groen. Nu word ik alleen op pad gestuurd. Achteraf stel ik dan de vragen die ik nog heb aan Catharina.’

Wat maakt dit werk mooi?

Catharina van Groningen: ‘Het contact met de mensen die op een buitenplaats leven. Zij zetten zich honderd procent in om hun erfgoed naar de volgende generatie over te tillen. Anderen hebben vaak geen idee met wat een liefde en bereidwilligheid zij dat doen.’

Natascha Lensvelt: ‘Vaak is men zich er niet van bewust dat als ergens een mooie boom staat, dat die is aangeplant door iemand, met een reden op die plek, en dat dat zo mooi is, omdat het goed bedacht is. Als ik daar iemand enthousiast voor krijg, dan is dat erg waardevol.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

GEHEIM VAN HET BINNENHOF ONTRAFELD

Schilderingen van topniveau

De zes deuren in de Stadhouderskamer zijn beschilderd met dansende vrouwen

Wie beschilderde de Stadhouderskamer?

Het Haagse Binnenhof, een van de oudste bestuurscentra ter wereld, behoort tot de belangrijkste monumenten van ons land. Een van zijn geheimen is nu opgelost. Welke schilder decoreerde in 1790 die buitengewoon verfijnde Stadhouderskamer? Het spoor leidde naar het huidige België. ANNA BERGMANS &

ELOY KOLDEWEIJ

Ruim 130 jaar geleden, in 1879, verscheen het monumentale boekwerk *Het Binnenhof te 's-Gravenhage in plaat en schrift*. Hierin heeft Arnold Ising de geschiedenis van dit eeuwenoude bestuurscentrum beschreven. Ising was stenoograaf bij de beide Kamers der Staten-Generaal. In het bijbehorende, één meter brede platendeel staat het 'Kabinet van zijne Hoogheid Prins Willem V' afgebeeld. Dat was de werk- en ontvangtkamer van deze stadhouder. Het vertrek staat tegenwoordig als Stadhouderskamer bekend en is nog vrijwel ongewijzigd. Het maakt deel uit van het Stadhouderslijk Kwartier op het Binnenhof. Deze uitbouw is eind achttiende eeuw ontworpen door de architect Friedrich Ludwig van Gunckel. Vandaag de dag maakt de Tweede Kamer er gebruik van. De afwerking van de Stadhouderskamer is buitengewoon rijk en verfijnd, met mooie wandtapijten en een fraai beschilderd stucwerkplafond en dito lambrisering. Het oorspronkelijke zitmeubilair staat nu op Paleis Het Loo. Het gehele vertrek is uitgevoerd in de neoclassicistische stijl en is in Nederland uniek in

zijn soort. Alle andere interieurdecoraties die in ons land bewaard zijn gebleven, zijn geheel anders van karakter.

Opzienbarende confrontatie

Door Isings onderzoek is bekend dat tapijtweverij Piatt Le Febvre et Fils uit Doornik eind 1790 betaald werd voor de Stadhouderskamer. De firma ontving 6.750 gulden voor niet alleen de tapijten, maar ook voor de decoraties op de lambrisering en het plafond. Wie heeft ze geschilderd? Dat blijkt helaas niet uit de betaling. Sinds Ising hebben allerlei onderzoekers zich over deze kamer gebogen, maar geen van hen heeft de kunstenaar kunnen traceren. Ook het onderzoek dat specifiek op de decoraties gericht was en dat de Rijksgebouwendienst tien jaar geleden voor een restauratie liet uitvoeren, heeft het geheim niet kunnen oplossen.

Het was dan ook opzienbarend toen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze zomer geconfronteerd werd met een studie over de decoratieschilder Antoine Plateau. Dit onderzoek is gedaan ten behoeve van het boek *Een belvédère aan de Schelde*, over Paviljoen De Notelaer, een parel van neoclassicistische architectuur in Hingene. Hierbij zijn vier rijk versierde Belgische interieurs van Plateau getraceerd.

Allereerst die van het landgoed Belvédère in Laken. Dit landhuis is gebouwd omstreeks 1787 en is tegenwoordig de privéwoning van de Belgische koning en koningin. Ten tweede de wandversiering van de Zonnetempel in het huidige koninklijk park van Laken. Deze beschilderde Zonnetempel-panelen hebben de opdrachtgevers, de Oostenrijkse landvoogden, bij hun vlucht uit de zuidelijke Nederlanden in 1792 meegenomen, samen met hun andere kunstschatten. Ze zijn vervolgens geïncorporeerd in het nieuwe hertogelijke paleis in Wenen, het huidige Albertina. Ten derde het interieur van de Doornikse stadswoning van de adellijke familie d'Ennetières. Paviljoen De Notelaer is de vierde locatie waar werk van Plateau bewaard is gebleven.

FOTO ALBERTINA WIEN/ERFGOED.AT

Dezelfde schilder

De overeenkomst van deze interieurs met die van de Stadhouderskamer is zo groot, dat er geen enkele twijfel kan bestaan: ook de decoraties van de kamer in Den Haag zijn door deze kunstenaar vervaardigd. De schilderingen van de Doornikse woning zijn sinds 1903 aan Antoine Plateau toegeschreven. Die in Belvédère, in de Zonnetempel en in De Notelaer zijn al langer met zijn naam verbonden.

De Gentse architect Pierre-Jacques Goetghebuer heeft Plateau namelijk expliciet vermeld bij de beschrijving van deze drie gebouwen in zijn boek *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*, dat tussen 1816 en 1828 in delen verscheen. Voor De Notelaer kon recent archiefonderzoek deze toeschrijving bevestigen. In dit paviljoen heeft Plateau een schitterende koepeldecoratie vervaardigd, waarvoor hij in 1797 de rekening stuurde.

Wie heeft de decoraties geschilderd?

Uitmunten vakman

Antoine Plateau, *peintre des fleurs et décorations*, is in 1759 geboren in Doornik. Hij was een uitmuntend vakman. Na zijn opleiding in Doornik en Antwerpen ging hij gedurende een jaar in de leer bij de befaamde Nederlandse bloemenschilder Gerard van Spaendonck in Parijs. In 1786 vestigde hij zich in Brussel, waar hij de rest van zijn leven bleef wonen en in 1815 overleed. Door zijn grote vakmanschap vond Plateau zijn clientèle in de hoogste sociale milieus. Zijn tijdgenoot Jean Baptiste Picard vermeldde in 1827 dat hij werd geprezen om zijn bloemschilderingen. Hij schreef zelfs dat de vertrekken die Plateau beschilderde in hemelse oorden veranderden: *il était recherché pour les décors parce qu'il y mettait un tact si fin, un goût si délicat que sous son pinceau les appartements se métamorphosaient en Elysées*.

Om duistere redenen is Antoine Plateau in de recente kunsthistorische literatuur in de vergetelheid geraakt. Het onderzoek naar Paviljoen De Notelaer plaatst hem opnieuw in de schijnwerpers. De kwaliteit van zijn werk is uitzonderlijk, zowel in technisch als in esthetisch opzicht. Dat is ook het geval in de Stadhouderskamer. De verfijnde decoraties van de interieurschilderingen daar zijn van het hoogst denkbare niveau.

Anna Bergmans is erfgoedonderzoeker aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en docent Historisch interieur en kunstnijverheid aan de Universiteit Gent, en Eloy Koldewij is senior specialist interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, anna.bergmans@rwo.vlaanderen.be & e.koldewij@cultureelerfgoed.nl.

Op 15 september verscheen onder redactie van Joke Bujs en Anna Bergmans het boek *'Een belvédère aan de Schelde: Paviljoen De Notelaer in Hingene (1792-1797)'*, Relicta Monografieën 5, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 576 pag., € 60,-, ISBN 978 90 7523 030 7.

Een decoratief paneel uit de Zonnetempel in Laken, nu in Albertina in Wenen

Een gesamtkunstwerk. Zo kan de Zaanse Paaskerk, in gebruik genomen in 1958, met recht genoemd worden. Gebouw, kerkmeubilair, kunsttoepassingen, en zelfs het orgel: alles is in vormgeving, symboliek en liturgie op elkaar afgestemd. Het kerkgebouw is ontworpen door Karel Sijmons, na de oorlog een vernieuwende architect in de protestantse kerkbouw.

Ten tijde van de bouw was de vader van Freek de Jonge als dominee aan de Paaskerk verbonden. Freek beschrijft het bouw- en financieringsproces van de kerk in zijn boek *Zaansch Veem*. Tijdens de wekelijkse rondes die hij als kleine jongen met zijn collectebusje langs de Zaanse huizen maakte, heeft hij waarschijnlijk niet kunnen vermoeden dat de kerk vijftig jaar later een rijksmonument zou worden.

De Paaskerk is een zogenaamde verdiepingskerk. Dat houdt in dat er op de begane grond verenigings- en nevenruimtes zijn ondergebracht, en dat de kerkzaal zich op de verdieping bevindt. De kerk fungeerde met die onderste ruimtes ook als buurtcentrum. Het beschikbare bouwterrein was niet al te groot, mede vanwege de bezonningsvoorschriften voor de omringende bebouwing. Het eisenpakket van de kerkgemeente kon niet in naast elkaar gelegen ruimtes worden vertaald. Daarom werden de vertrekken gestapeld tot een verdiepingskerk – een vrij bekend fenomeen in de naoorlogse wederopbouwperiode.

Dramatisch plafond

De Paaskerk heeft een betonnen skelet, dat is bekleed met lichtgekleurde baksteen, voorzien van betonnen elementen. Het dak heeft een bijzondere vorm. Het maakt een neerwaartse knik, waarbij de voorgevel hoger oprijst dan de achtergevel. In het inwendige wordt de structuur van de kerkzaal grotendeels bepaald door de vorm van dit geknikte dak. Het laagste deel van het plafond bevindt zich boven de avondmaalstafel. Dit benadrukt zo op dramatische wijze het liturgische centrum, dat in de lengterichting van de zaal is ingericht.

Sijmons koos voor deze vernieuwende indeling van de kerkzaal, omdat hij de tot dan toe gebruikelijke plaatsing van de kansel, de avondmaalstafel en het doopvont aan het einde van een kerkruimte als ouderwets beschouwde. Bovendien bewerkstelligde de architect door deze vernieuwende indeling dat de avondmaalsviering kon plaatsvinden zonder dat de tafel daarvoor verzet hoefde te worden, wat hij als onwaardig beschouwde. Zeker in een Paaskerk, waarin de avondmaalsviering centraal staat, is deze tafel belangrijk.

Vroege glasappliqué

Een bijzonder onderdeel van de kerk vormen de gedecoreerde ramen in de lintvensters in de lange achterwand, achter het liturgische centrum. Die

Een van de honderd topmonumenten van na de oorlog is de Paaskerk in

Zaandam. Bijzonder zijn de vorm van

het dak en de vernieuwende indeling

van de kerkzaal. En de ramen van

Karel Appel, die het scheppingsver-

haal verbeelden. MARIJE DE KORTE

De Paaskerk, met de bijzondere knik in het dak

werden ontworpen door de kunstenaar Karel Appel. De voorstelling is uitgevoerd in de zogenaamde glasappliqué-techniek, waarbij verschillende kleuren glas laagsgewijs over elkaar heen op het transparante glasraam werden geplakt. Hierdoor ontstaat een prachtig kleurspel in de kerkruimte.

Appel heeft in de zes ramen het scheppingsverhaal uitgebeeld. Het zesde raam wijkt af in formaat. Dit kleinere raam geeft Adam en Eva op de zesde dag weer. De zevende dag, de rustdag, ontbreekt bewust in de vensters. Appel en Sijmons hebben de kerkgemeente zelf, en in het bijzonder de viering van het Laatste Avondmaal, de zevende dag laten vormen.

De ramen zijn een van de vroegste toepassingen van de glasappliqué-techniek in Nederland. Ten tijde van de uitvoering bestond er nog weinig ervaring met de werking van de destijds nog vrij nieuwe acrylaatlijm. In de loop der jaren zijn er daardoor stukken glas losgekomen en is de staat van de ramen steeds slechter geworden. De provincie Noord-Holland heeft een subsidie van € 43.750 beschikbaar gesteld voor de restauratie van deze kunstwerken. Dat is de helft van de begrote kosten. De rest betaalt de kerk zelf.

Hanenpoten

Op het muurvlak onder de lintvensters bracht Karel Appel een zeer onregelmatig geschilderde tekst aan: *De ganse schepping wacht met reikhalzend verlangen op het*

openbaar worden der zonen Gods. De kerkgemeente achtte deze grote, in kinderlijke hanenpoten op de muur gekalkte zin anno 1958 een brug te ver. Kort na de realisatie werd hij overgeschilderd. Er bestaan nog wel foto's waarop de tekst te zien is. Tegenwoordig laat het huidige kerkbestuur hem via lichtprojectie nog wel eens verschijnen op de witgeverfde wand. Rondblikkend in de kerkzaal valt op dat het doopvont van zwaar beton is. Hierdoor is het niet verplaatsbaar. Het verbeeldt op deze wijze de onwrikbaarheid van Gods verbond. Het orgel werd gebouwd door de Zaanse firma Flentrop. De vormgeving ervan komt voort uit de inwendige constructie, en werd in overleg met de architect afgestemd op het interieur van de kerkzaal. Ook met een knik. De mahoniehouten banken en stoelen zijn ontworpen door Sijmons zelf en maken integraal deel uit van het gesamtkunstwerk. En God zag dat het goed was.

Marije de Korte is consulent uitvoering Monumentenwet voor Noord-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.korte@cultureelerfgoed.nl.

De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

De 16 religieuze topmonumenten 1940-1958

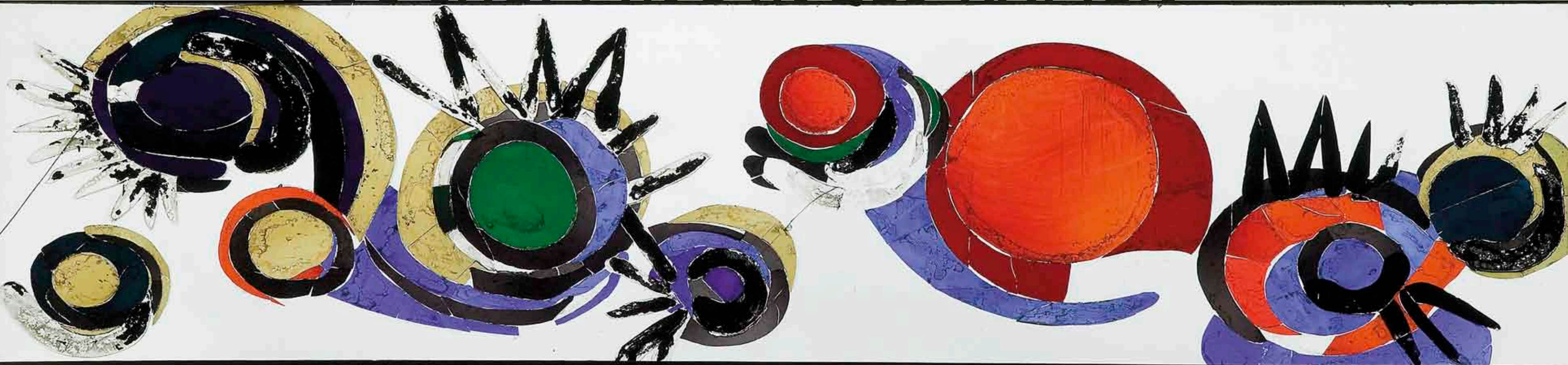
In de afgelopen maanden zijn zestien religieuze gebouwen uit de wederopbouw aangewezen tot rijksmonument, waaronder de Paaskerk in Zaandam. De zestien religieuze monumenten zijn:

1. Adventkerk, Aerdenhout, 1958
2. Kruiskerk/Vredeskerk, Amstelveen, 1953
3. Opstandingskerk (Kolenkit), Amsterdam, 1956
4. H. Jozefkerk, Amsterdam, 1953
5. O.L.V. van Altijd durende Bijstand, Breda, 1952
6. Missiehuis, Cadier en Keer, 1955
7. H.H. Antonius en Lodewijkkerk (nu Emmauskerk), Den Haag, 1958
8. Clarissenklooster Rapelenburg, Eindhoven, 1953
9. Pinksterkerk, Heemstede, 1957
10. Sint-Josephkerk, Heerlen, 1957
11. H. Annakerk, Heerlen, 1953
12. H. Martinuskerk, Luyksgestel, 1958
13. Zoete Naam Jezus, Oeffelt, 1954
14. H.H. Theobaldus en Antonius, Overloon, 1956
15. H. Maria ten Hemelopneming, Philippine, 1954
16. Paaskerk, Zaandam, 1958

De Paaskerk in Zaandam

DE SCHEPPING IN ZES RAMEN

Karel Appels raam dat de vierde dag van de schepping uitbeeldt: God schiep de zon, de maan en de sterren

LICHT AAN BOORD

Verlichtingsobjecten uit het Nationaal Scheeps-archeologisch Depot in Lelystad
Wilma Gijsbers, Laura Koehler en Jaap Morel, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 236 pag., gebonden, € 25,-, te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Dit is de catalogus van de presentatie zoals die op dit moment in Lelystad te zien is. Alle 359 kandelaars, olielampen, deklampen, tondeldozen en cetera staan er met foto en beschrijving in.

TICHELAARHUIZEN

En de bewoners 1699-2009
Pieter Jan Tichelaar, Makkumer Sier 5, Tichelaars Historisch Bezit, Makkum, 76 pag., € 15,-, ISBN 978 90 9024656 1

Sinds 1699 wonen er al negen generaties tegelfabrikanten Tichelaar in het Grote Huis aan de Turfmarkt in het Friese Makkum. Het huis van de burens, het Kleine Huis, hebben de Tichelaars er in 1782 bijgetrokken. Ze gebruikten beide huizen bovendien als kantoor, magazijn en winkel. De opeenvolgende tegelbakkers hebben de interieurs versierd met een overdaad aan beschilderde tegels. In de jaren negentig zijn de rijksmonumentale huizen gerestaureerd. De huidige bewoner heeft met behulp van onder andere Rijksdienst-specialist Albert Reinstra de bouwgeschiedenis van beide Tichelaarhuizen opgetekend. Met een lijst van alle tegel-ensembles.

OVER GALG EN RAD

Executieplaatsen in Drenthe
Paul Brood, Gerrit Kleis e.a., Erfgoed in Drenthe 2, Waanders, Zwolle, 256 pag., gebonden, € 22,95, ISBN 978 90 400 8575 8

De provinciaal archeoloog en andere deskundigen hebben zo veel mogelijk historische Drentse executieplaatsen opgespoord. Zowel vindplaatsen van veenlijken als prehistorische grafheuvels die later als galgenberg zijn gebruikt. Die stonden mooi langs doorgaande wegen, zodat de gehangenen ter afschrikking duidelijk zichtbaar waren. De auteurs beschrijven ook de gerechtsplaatsen in de steden Coevorden en Assen. Inhoudelijk, visueel en financieel heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan deze uitgave bijgedragen.

VAN BODEMVONDST TOT DATABASE

Handboek voor de amateurarcheoloog
Pim Alders, Nico Arts e.a., Matrijs, Utrecht, 176 pag., € 24,95, ISBN 978 90 5345 318 6

Amateurarcheologen kunnen een vergunning krijgen voor opgravingen van plaatselijk belang en zo onderzoek verrichten waar beroepsarcheologen niet aan toekomen. Dit handboek geeft de basiskennis daarvoor, inclusief handige tips. Zoals: draag in het veld

een hoed tegen zonnesteken. Schaaf het aangelegde vlak op om grondsporen duidelijker leesbaar te maken. Was skeletten niet met kraanwater. Bewaar metalen vondsten in de koelkast. Lijm scherven aan elkaar met Bison Hard. Rapporteer genuanceerd. Organiseer een open dag om het publiek de vondsten te tonen. Een geef je persbericht een pakkende kop. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft meegeschreven aan het handboek.

DE EERSTE FOTO'S VAN AMSTERDAM

1845-1875
Anneke van Veen, Thoth, Bussum, 192 pag., gebonden, € 34,50, ISBN 978 90 6868 537 4

Deze nieuwsfoto's, souvenirs en fotografische experimenten zijn een rijke bron voor het uiterlijk van Amsterdam halverwege de negentiende eeuw. Zo zag de sierlijke apenkooi van Artis er in 1853 uit. En de Gouden Bocht in 1861. Zo hingen de straatlantaarns aan de huizen in de Grote Bickersstraat. En het Amstelhotel werd in 1872 nog door een grote leegte omringd. De foto's tonen ook inmiddels verdwenen bouwwerken: de zeventiende-eeuwse Westerhal, Naatje op de Dam, het Paleis voor Volksvlijt, de Nieuwezijds Kapel uit 1347. En ze laten het toen gloednieuwe Amsterdam zien: het Vondelpark, de Halvemaansbrug en het standbeeld van Rembrandt.

DE GEHEIMEN VAN EEN MIDDELEEUWS GEBOUW

De toren van Leende in woord en beeld ontleed
Max Farjon, De Toren van Leende, Leende, 270 pag., gebonden, € 59,95, ISBN 978 90 812572 4 4

Negentig jaar is hij inmiddels. Max Farjon is gepensioneerd technisch tekenaar uit de vliegtuigbouw. De laatste vijf jaar heeft hij zich verdiept in de toren van de gotische Sint-Petrus'-Bandenkerk in Leende, het Brabantse dorp waar hij woont. De kerk stamt uit 1474, met een nieuwe spits uit 1714. Uitgebreid beschrijft Farjon de bouwgeschiedenis van de toren, tot en met de restauratie van 2001. Dat lardeert hij met veel ingekleurde technische tekeningen van de vloeren, de trap, de spits en van details als muurankers, kruizen en leien.

BUITEN AMSTERDAM

Kleine geschiedenis van de Metropoolregio
Koen Kleijn, Thoth, Bussum, 84 pag., gebonden, € 19,90, ISBN 978 90 6868 535 0

Zeer bondig wordt hier aan de hand van vijftien voorbeelden de historische directe invloedssfeer van Amsterdam beschreven. Zoals aan de westkant de duinen achter Haarlem, waarvandaan de ondernemer Jacob van Lennep vanaf 1853 voor de Amsterdammers schoon drinkwater aanvoerde. In het noorden legden Amsterdammers investeerders vanaf 1607 het veenmoeras de Beemster droog. Amsterdams dagjesmensen trokken vanaf 1881

met de stoomtram naar het oosten, naar Muiderberg, dat een badplaats aan de Zuiderzee werd. En de afgelopen eeuwen creëerde het graven naar turf als brandstof voor de Amsterdammers de vele plassen ten zuiden van de stad.

WANDELGIDS GREBBELINIEPAD

Rhenen - Spakenburg
Bert Rietberg, Waanders, Zwolle, 108 pag., € 13,95, ISBN 978 90 400 7664 0

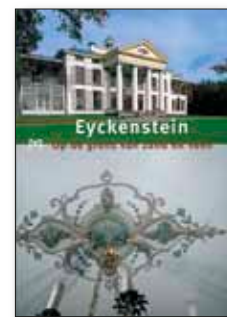
In 1745 werd de Grebbeliniedijk aangelegd. Als er een vijand oprukte, zou ten oosten van de dijk de Gelderse Vallei onder water worden gezet. Vanuit forten konden de hoge plaatsen in het landschap verdedigd worden. In 1939 voegden de Nederlanders daar nog snel betonnen bunkers aan toe. Net als de Duitsers in 1944 en 1945, maar die richtten ze de andere kant op. Het zakboekje is meer dan de Grebbelinie. Het duidt ook andere cultuurhistorische bezienswaardigheden onderweg aan.

EYCKENSTEIN

Op de grens van zand en veen
Lex van Boetzelaer, Otto van Boetzelaer e.a., Nederlandse kastelen 5, Matrijs, Utrecht, 96 pag., € 14,95, ISBN 978 90 5345 403 9

Waarschijnlijk tijdens het Twaalfjarig Bestand liet de Utrechtse zijdereder Joris van Lamsweerde ten zuiden van Hilversum een boerderij bouwen met een luxe herenkamer. Veel kooplieden investeerden destijds in buitenverblijven. Honderdzestig jaar later, rond 1780, liet de toenmalige eigenaar Adriaan Eyck de boerderij afbreken en er een nieuw buitenhuis neerzetten. Zijn zoon Maurits verbouwde dat in 1809 tot een neoclassicistisch gebouw met een zwaar tempelfront met zuilen. Eyckenstein is in het afgelopen decennium gerestaureerd.

ARCHITECTUUR VOOR DE GEZONDHEIDSZORG IN NEDERLAND

Noor Mens en Cor Wagenaar, NAI, Rotterdam, 352 pag., gebonden, € 49,-, ISBN 978 90 5662 733 1

Dit overzicht gaat voornamelijk over moderne architectuur, van na de oorlog. Haar voorgeschiedenis komt er bekaaid af. De auteurs razen langs dolhuizen en hofjes, en hink-stap-springen over negentiende-eeuwse ziekenhuizen, gestichten voor krankzinnigen en sanatoria voor zenuwlijders. Na de ontdekking van de bacterie hoefden patiënten niet veel licht en lucht meer te ontvangen, zodat het personeel de afgelopen zestig jaar kleinere loopafstanden kreeg in generieke hoogbouw.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 2, nummer 4, herfst 2010

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, José Schreurs, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafmedia, Haarlem
 Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op ons kwartaalblad met brochures, alsmede adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
 info@cultureelerfgoed.nl
 www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
 bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
 0320 - 269 700

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Deze kennis zet de Rijksdienst in om met wetten en regels het erfgoed te beschermen en te ontwikkelen.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan Kunst aan de Eem, de kunsthal verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.